
СӨЗ
АТАСЫ

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР МЕН
ҚАНАТТЫ СӨЗДЕР

(V—XVII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖАЗБА ЕСКЕРТІМНЕРДІҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША ҚҰРАСТЫРЫЛҒАН ЖИНАҚ)

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1987

84(0)4
С73

Көне түркі тілдерінен аударып, баспаға дайындаған,
беташарын, түсініктерін жазған филология ғылымының
докторы Әбжан Құрышжанов

Пішір жазғандар:
филология ғылымының докторы Х. Сүбішев,
филология ғылымының кандидаты Т. Арынов

С73 Сөз атағы: Мақал-мәтелдер мен қысқартты сөздер /V—
XVII ғасырлардағы жазба ескерткіштердің материалдары
бойынша құраст. жинақ /Түсініктеріп жазған Ә. Құрыш-
жанов.— Алматы: Жазушы, 1987.—208 бет.

V—XVII ғасырлар арасында көне түркі тілдерінде жазылған қалған ес-
керткіштер өте аз, бірақ олармен таныса отырып, олардың ішінде қазақ хал-
қының мәдени, әдеби өрсі мен тілінің тарихына тікелей қатысы бар
қазыналар да аз емес.

Бұл жинақта филология ғылымының докторы Ә. Құрышжановтың кей-
бір көне жазу ескерткіштерінің тілін зерттеу барысында, олардың тәжіри-
белік аудару үстінде жинаған көне түркі халықтарының мақал-мәтелдері
мен қысқартты сөздері және жинақталып, өз алдына беріліп отыр.

4702230100—010
С 402(05)—87—97—86

84(0)4

© ЖАЗУШЫ, 1987

398.204943

5097

Ұлы Отан соғысының қатардағы жауын-
гері Сталинград үшін шайқаста қаза
тапқан атақ Құрышжанов Дүйсеннің
есіміне арнаймын.

Ә. ҚҰРЫШЖАНОВ

БЕТАШАР

«Тіл—халықтың ең ұлы байлығы» деген еді заманымыздың көрнекті жазу-
шысы М. Шолохов¹. Тыңдаушы адамға тіл, әрине, сөз арқылы жетеді. Халқымыз
«Сөздің көркі—мақал» дейді, Тарихи-әлеуметтік өмір тәжірибелерінен алып, терең
де зерделі тұжырым жасап, асыздай қорытып, алмастай шыңдап айтатын мақал-
мәтелдер мен қысқартты сөздерді (нақыл сөздерді; қалыпты, өрнекті, қалыптасқан
тіркестерді; афоризмдерді; ұтымды, жинақты, образды, айшықты өткір сөз орамда-
рып) халық өлшеусіз көп шығарған. Әрбір тіл де, сол тілде сақталып жүрген сөз-
дің інжу-маржаны да—атам заманын бері жасалып келе жатқан өте көне мәде-
ниеттердің көзі. Ол халықпен біте қайнасып, бірге жасайды. Сондықтан да ол—
ел-жұрт өмірінің айнасы, табиғи шандықтың өзі.

Мақал-мәтелдер—халық творчествосының тол жемісі. Әуелі әрбір жеке адам
ойлап шығарғанымен, жүре-бара олардың авторы ұмытылып кетеді де, жұрт сыны-
нан өткендері халық қазынасына—фольклор (ауыз әдебиетінің) шығармаларына
айналып отырады. Осыдан барып мақал-мәтелдер көбінесе «халық даналығы» деп
аталады. Көне түркі тілдерінде «аталар сөзі» деп те атайды², яғни бұл—«атадан
баласа мұрас болып келе жатқан қазына» деген сөз.

¹ Орыс халқының мақалдары. В. Дальдің жинағы. Москва, 1957 ж., Алғы
сөз, 3 бет. (орыс тілінде);

² Ә. Құрышжанов. Ескі түркі тілдеріндегі «аталар сөзі» мен қазіргі қазақ
тіліндегі мақал-мәтелдердің өзара байланысын зерттеу мәселесі. Қазақ ССР
ғылым академиясының хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 1978, № 1, 1—5 беттер
(орыс тілінде);

Ғылыми коммунизмнің негізін салушы ұлы ғұламалар К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин халық тіліндегі қанатты сөзді қадірлеп, өз жұмыстарында үнемі пайдаланып отырған¹. Оздері де көптеген афоризмдер жасап қалдырған. Арғы-бергі заманның көрнекті ақын-жазушылары ұтымды сөз орамдарын қалыптастырумен бірге сол іспеттес сөздерді жинап-терген, ел игілігіне жарата білген. Мысалы, Л. Н. Толстой халық аузынан өзі жинап алып бастырған мақал-мәтелдерді өз шығармаларынан әлдеқайда жоғары санады екен. Әрдайым соны қайта-қайта қадағалап оқып жүретін болған. Тіпті көз жұмар алдында да соның кейбір үзінділерін оқып беруді сұрап жатыпты. А. М. Горький де афористикаға үлкен мән берген. Қазақтың белгілі ақыны М. Әлімбаев та бұл салада жемісті оңбек етіп жүр.

Халық — суреткер. Ол өз өмірін, табиғат аясы мен өз ортасын жан-жақты сипаттап беріп отырған. Мақал-мәтелдердің ұзын-ыртасы мен мазмұн-көлемін түгел қамтып суреттеу мүмкін емес. Табиғат көріністері мен тарихи уақиғалар салси-қосамдық құбылыстар мен тұрмыстық жағдайлар (еңбек, оқу, өнер, семья, тәрбие т. т.), моральдық қасиеттер (жақсы-жаман т. б.) мен тап тартысы, тағы басқа да толып жатқан тақырыптар туралы лайықты мақал-мәтелдер шығарылған. Жинақ етіп бастырылған замандар оны екі жолмен топтастырады: бірі — олардың беретін мағынасы мен мазмұнына қарай, екіншісі — алфавит тәртібі бойынша. Біз бірінші жолды қаладық. Мақал-мәтелдерді белгілі бір тақырыптарға қарай топ-топқа бөліп беру оқуға ыңғайлы болғанымен, оның шарттылық (жасандылық) жағы басым кетеді, үйткені бір топқа жататын кейбір мақал-мәтелдердің өзіндік мағыналары қолданылу аясына қарай екінші не бір басқа топтағы мақал-мәтелдердің жұмсалы ерекшеліктерімен астасып келеді. Сонымен бірге бір мақалдың құрамында бірнеше түрлі мағына беретін компоненттер (сөз тіркестері) болады. Табиғат құбылыстары мен жан-жануарлар туралы айтылатын мақал-мәтелдердің басым көпшілігі, түптеп келгенде, адам мен адам өмірі туралы айтылады, түсінілген айту арқылы соны мезден тұрады. Мисалының бұл жағын оқушылардың өздері де еске алатын шығар деп ойлаймыз.

Әрбір мақал-мәтелдің авторы — өз дәуірінің көрнекті. Әр автор өз кезінің таным-түсінігі мен наным-сеніміне бой ұрып, сөз көздің «шырын жырлайды», дәстүрлі (идеологиялық) тұжырымдарын насихаттайды. Саяси-экономикалық формациялардың өзгеруіне байланысты бағам бір мақалдардың мән-мазмұны да өзгеріп отырады: заман елегінен өтпей қалған түрлері ескіреді, жаңа дәуір талабына сай жаңадан пайда болады — халық қанынасы ізгіні де көпөрген, жаңа туындыларға толып тұрады.

¹ Жинақ: «В мире мудрых мыслей», М., 1962, 7-бет.

Мысалы: «Есекке торқа жансаң да есек болып қалады, Күңге қамқа жансаң да ханым болмайды». (Құтып.)

деген қос тармақтың екінші сыңары бұл жинаққа енгізілген жоқ. Сол сияқты «ұлық (ікім) болсаң — ікі бол» (М. Қашқари) деген моральдық-этикалық кеңес те жаңағыдай тұрғыдан ұстамды емес, өйткені байшылдық-феодалдық дәуірде ұлықтан рахым күту — құр арман-қиялдан туған пікір.

Діни нанымдарға байланысты мысалдар да бар: «бай болу, кедей болу — бір құдайдың» (А. Йүгінеси), «аяққа тінен бұйрықпен кіреді» (А. Йүгінеси), «есектен (пешенеге) жазылмаса, адам басына беле келмейді» (Қорқыт) т. б. Олар замана кестесі мен халық психикасын түсінуге көмектеседі. Мысалы, «Өмірде қиянат жасаған адамның қиямет-қайымда қолы дірілдейді» (С. Сарайи) деген сөздің астарында нағыз гуманистік уағыздама жатыр: «Қияметке қиянат жасама» деген тұжырымды автор сол кедеге үстемдік етіп тұрған діни идеологияның көмегімен түсіндіріп отыр. Бұл — шебердің нұсқасы. Белгілі замандығы адамдар таным есебінде оны да оқушы қауымының еске алып отырғаны жоқ. Оған басқа мақал-мәтелдердің барлығы да қарнайым халықтың рухани жырлайды.

Кейбір авторлардың ойлары мен сөз сантау нақышы өзара үқсас, не тіпті бірдей болып келуі де мүмкін. Мысалы:

«Бір-бірден мың бөлари,
Тама-тама көл болады».—

деген мақал, Ю. Баласағұни мен М. Қашқарида қатар кездеседі. Бір автордың өзінде де оны үқсас афоризмдер кездесе береді. Бұл да — еске алып отыратын жәйт. Мысалы, шығас елдерінің моральдық-этикалық әдебиеттерінде жиі кездесетін белгілі бір дүниенің тұжырымды Жамбыл былай деп түйген болатын:

Ойхой, дүние — керуен,
Адам бір көшпен керуен.

Осы ойды Қорқыт атымыз былай деп айтып кеткен: «Бү дүние керуен сарайға үқсайды, адам баласы керуенге үқсайды: бірі көшпен, бірі қонып, жүре береді». Ахмед Йүгінесидің дидактикалық дастанында да осы ой айтылады:

Бү дүние — бір керуен сарайды,
Кететіндер түсіп, содан тарайды.
Алты тізбек көшпен ұзып көткенде,
Көліп түскен тізбек соған қарайды.

Юсуф Баласағұнның шығармасынан мынадай жолдарды оқыңыз:

Жазған адам құдай қинап тұртінер,
Бү жалтаңды жай етті алла бір түнер.
Бір түнейтін не бар өмір-сымақта,
Тіле құт пен күш-қуатты жұмақта.

Әбілғазы былай деп жазады: «Бү дүние рабатға ухшар, адам фараандары қарауға ухшарлар: бірі көчер, бірі қопар».

Аударма кейде сөзбе-сөз беріледі, кейде айтылар ойдың негізгі мазмұны мен идеясы ғана келтіріледі. Көне түркі тілдері мен қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемдердің құрылу жүйесі, жалпы алып қарағанда, бірдей болғандықтан және бұл тілдерде қолданылатын көптеген сөздердің мағыналық (лексика-семантикалық, синтаксистік) қатынасы оғара ұқсас (шамаалас) келетіндіктен оларды аудару үстінде түшүсқанаш ішкі сыры мен сыртқы сипатын бұзбауға тырыстық. Көне түркі тілдерінде жұмсалған қайсыбір сөздер қазақ тілінің жергілікті (диалектілік) ерешеліктерінің сөздік қорынан кездесетін болса, біз оларды тиісті жерінде қолданып отырдық.

Кейбір авторлардың (мысалы, Ю. Баласағұни, М. Қашқари, А. Пүгінени, С. Сарайи т. б.) шығармалары олеқменен жазылған (дастандар). Олардың негізгі сюжеттік (мазмұны) ауқымы дидактикалық (тәлім-тәрбиелік мәні бар) ойларға құрылған дүниелік философиялық толғаулар болып келеді. Әрбір шумақ кейде екі тармақтан, яғни қос тағандардан (бәйгіттер), кейде төрт тармақтардан — төрт тағандардан тұрады. Сол сияқты алты, сегіз не одан да көбірек тармақтардан құралатын шумақтар да кездеседі. Белгілі бір ой түбіні кейде бір ғана тармақпен беріссе, енді бірде қос таған немесе төрт таған арқылы беріледі. Қанатты сөз бен өрілген осындай ойдың мыңтайына қарай біз тиісті өлең шумақтарының өзін келтіріп отыруға тырыстық. Төрт тағаннан тұратын қысқаша бір ой кейде өз алдына қорытылып жеке жол есебінде де беріледі, сондай жағдайда со жолдың соңына қос нүкте қойылып, одан соң түшүсқадан алынған тиісті шумақтардың өзі жазылды. Айтылар ойдың сөз арнасын бұзбай көрсетудің нақтылы иллюстративтік бір жолы осылай болса керекті деп ойладық.

Қазақ тілінде бұл — алғаш рет түзіліп отырған жинақ. Орыс тіліндегі мақал-мәтелдер XI—XV ғасырдан, «Игорь полки туралы сөз» атты шығармадан бастап жинақталып, көптен бері мұқият тексеріліп жүрсе, көне түркі ескерткіштері де ішінара бірқатар тілдерге (өзбек, татар, түрік, азербайжан т. б.) аударылып, ғылыми зерттеу объектісі болып отыр, бірақ ол тілдерде де мұнда (осы кітапта) келтірілген мақал-мәтелдер өз алдына сұрыпталып қаралған емес.

Бір айта көсетін нәрсе — бұл жазба жөдігерліктер бұрын-соңды қазақ тіліне аударылып көрген емес (әрине, бір ғана «Ертедегі қазақ әдебиет хрестоматиясы» деген еңбектің жарық көруі, ол қаншалықты бағалы болса да, ескі түркі ескерткіштерін қазақ тіліне аудару туралы күрделі мәселені түбегейлі шешіп бере алмайды). Бірен-саран авторлар ғана М. Қашқари, Ю. Баласағұни еңбектерінде кездесетін кейбір мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді қазақ тіліне аударып, мерзімді баспасөз беттерінде жариялап жүр. Көне түркі жазба мұраларында кездесетін мәйекті сөз тіркестері осы жинақта түгел қамтылды деп айту қиын. Ескі заман

ескерткіштерін бұдан былай да қазақ тіліне аудару барысында туатын аформалардың өзі де болса көбеюі, толыса түсуі мүмкін. Сол сияқты көптеген көне түркі жазу ескерткіштері өзі түгел қаралып, зерттеліп, басылып — жарық көріп біткен жоқ. Олардың тіл байлығын зерттей беру — алдағы міндет.

Қазақ халқының түркі тілдес елдердің, жалпы түркі халықтарының қатарына жататыны мәлім. Сондықтан «...қадым заманда... жасаван ескерткіштер тегіс осы күнгі түркі тілдес халықтардың бәріне ортақ мұралар болып саналады»¹. Сайып келгенде, «қазақ әдебиетінің түп негізі қадым ғасырлар — түркі қанаттары дәуіріне тіреледі: «Орхон-Енисей жазулары» әдебиетіміздің басы болса, одан соңғы дәуірлерде «Отыз-нама» (XI ғ.), «Қисса-ул-әһбне» (XI ғ.), «Мұхаббат-нама» (XIII ғ.), «Қодекс нуманикус» (XIII ғ.) тәрізді әдеби мұралар жасалды...» — «Сейф Сарайи (XIV ғ.) сияқты көрнекті қаламгерлер едбек етті»².

Осы күнгі түркі халықтарының мамандар XIV—XVI ғасырларда бөлініп, өз алдына отау тігін кеткен елдер деп есептейді. Көптеген түркі тілдерінде XV—XVIII ғасырларда жазылып қалған мол мұралар күні бүгін өмір сүріп отырған бірсыпыра түркі халықтарына ортақ болып келетін болғандықтан, олардың алынған мысалдар осы жинақтап өзіне лайықты орын алды.

Көпшілік оқушылардың назарына ұсынылып отырған мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді бұдан былай да сұрыптап, сымбаттап, шынайы түсу үшін біз ордайым қалың жұртшылықтың ақыл-кеңесіне тілгерміз.

¹ «Алдаспан», XV—XVIII ғасырлардағы қазақ ақын, жырауларының жинағы. Құрастырып, баспаға әзірлеген, алғы сөзін, түсініктерін жазған филология ғылымының кандидаты М. Мағауип, 1971, 5—6-беттер.

² Бұл да сонда, 5-бет.

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР МЕН ҚАНАТТЫ СӨЗДЕР

АДАМ ТУРАЛЫ

АДАМ МЕН АДАМГЕРІШЛІК

Нағыз адамның белгісі — кісілік. (Ю. Баласағұни.)

Адам баласы үрілген мес сияқты:
Аузын аңса — босап қоя береді. (М. Қашқари.)

Әр қайысың өз жүрістеріңмен жүріңдер. (Рашид-эд-дин.)

Кісі үшін кісі өлмейді. (Құтып.)

Тау тауға қосылмас,
Адам адамға қосылады. (М. Қашқари.)

Ең артық жаратылған — адам,
Ең төмен жаратылған — ит, ол нан-тұздың қадірін біледі,
Ең жаман жаратылған — соны білмейтін адам. (С. Сарайи.)

Адам жүзінің бұтағы емес, оның басын қырқын тастаудан қорқу керек.
(Рашид-эд-дин.)

Таңсық нәрсе — күміс пенен алтын да,
Ер қымбат-ау ұстамдылық қалыңда. (Ю. Баласағұни.)

Ең алдымен, бәрік кіер бас керек:
Айтарсың: «Кіім, шарап, ас керек-ті,
Мал мен құл, құл болатын жас керек-ті»,
Дүниең өміріңе жетіп жатса --
Алдымен бәрік кіер бас керек-ті. (А. Нүсіеки.)

Қоңға аудар даналардың сөзіне:
«Адал жанды өңеге тұт өзіңе». (Ю. Баласағұни.)

Бауырмал адамға бауырыңды бер:
Тауып айтқан зейінділер жоқ көрген:
«Артық емес бауырмалға жан берген». (Ю. Баласағұни.)

Азаматтық жасай алмаған адам — бұл өмірге келмеген адаммен бірдей.
(С. Сарайи.)

Адам мен адамның нарқы басқа:
Кісінің тегі таза қылығы — нұр,
Қызығын сол қылыққа қоңғалды бүр.
Адамнан адамдардың нарқы басқа —
Ұқсайды бір-біріне бәрігі құр. (А. Нүсіеки.)

Ізгілік — бір биік үй мұнарасы,
Алқызыл жайнап өскен гүлбақшасы.
Өдебің — сол гүл өскен жасыл алқап,
Сол үйдің не болмаса ірге тасы. (А. Нүсіеки.)

Адам баласы — тастан қатты емес. (Құтып.)

Тірі адам көп нәрсені көреді. (М. Қашқари.)

Адам — бір оқтық. (С. Сарайи.)

АР МЕН ҰЯТ

Ұятсыз адам иттен де жаман. (С. Сарайи.)

Өзімінен ұят күшті. («Орхон жазу ескерткіші».)

Арсыз — адамның қоры. (Ю. Баласағұни.)

Бар бәледен ұят сияқтыды.

Барлық жақсы істің байламы да ұятта. (Ю. Баласағұни.)

Бұл жалғанды бұзатын — арыс адам. (Ю. Баласағұни.)
Ол зайыбыңа дұшпан көзімен қара. (Құтып.)
Шығо ұят келсе, сирақ тастасаң да жемейді. (М. Қашқари.)
Ауыз жессе, көз ұялар. (М. Қашқари.)
Ұяты бармен—ұрыс,
Ұятсызбен ұстаспа. (М. Қашқари.)
Опасызда ұят жоқ,
Ұятсызда опа жоқ. (Ә. Науан.)
Маңайлама ар-ұяттан бозенге,
Мыңдан алғыс шабатты сезгенге. (Ю. Баласағұни.)
Нәле-жала жолын ұят кеседі,
Ұятсыздық — ердің емесіз кеселі.
Ашық мінез, пәктік, ұят сөрік боп,
Жарасалы қуанышқа көрік боп.
Адал ар мен ақ көңіл де елдер —
Екі жалған бақытына бөлеп. (Ю. Баласағұни.)
Ұят — жаман ойдың жүгені. (Ю. Баласағұни.)
Көп сөзден ұял — тек отыр. (Ш. Сүлеймен.)

АТАҚ ПЕН АБЫРОП

Адам ол атын кісілікпен көтереді. (Ю. Баласағұни.)
Атың өтімді болса, өмірің татымды болады. (Ю. Баласағұни.)
Жақсы аты қалған ер өлмейді. (С. Сарайи.)
Екі атақ дүниеде құрған сәулет:
Олардың бірі — бедел, бірі — дәулет.
Мың жасап, бар атақты аң көргенде —
Хал бөген бір күл өлім тап бергенде. (Ю. Баласағұни.)
Кім атағын жалған тілмен жырлайды,
Ел ішінде сол беделден жүрдай-ды. (Ю. Баласағұни.)
Көтерілсең — құр салтанат құрмағын,
Төмендесең — текке қаран тұрмағын. (Ю. Баласағұни.)

Туар адам, өлер өзі — ат қалар.
Кеткендердің сонда сөзі жатталар.

Екі нәрсе барлық тілде жатталар:
Бірі—жақсы, бірі—жаман ат болар.
Жақсы болсаң—мақтауды атып сақталар,
Жаман болсаң — жаман атып датталар. (Ю. Баласағұни.)

Егде ізгілік, қуанба құр жүргенге:
Жақсы ат керек бұл өмірді сүргенге. (Ю. Баласағұни.)

Ұстаздың абыройы болмаса — нәсірттері оның сақалымен ойнайды.
(С. Сарайи.)

Адамға тілене беру — ұят: тапқан паны көбейгенімен, абыройы азаты:
Көп тілену — жұмыс емес кәделі —
Пан көбейер, бірақ азар беделі. (С. Сарайи.)

Аты қалған ер өлмейді:
Адам мәңгі атағымен селбесер,
Аты қалса — бұл жалғанда өлмес ер. (Ю. Баласағұни.)

Ізгілікпен атыңды мәңгілік қыл. (Ю. Баласағұни.)

Атымтай кеткенімен, халықта аты қалды. (С. Сарайи.)

Ердің артында көп алтын қалғанына, жақсы аты қалғаны өгі:
Өлер ердің алтын болмай мақсаты,
Ізгілік көй — қалған болса жақсы аты. (С. Сарайи.)

Ізгі атымен ер алғысқа бөленеді. (Ю. Баласағұни.)

Ізгі ердің сүйегі пірін кетсе де, аты өшпейді. (М. Қашқари.)
Жақсының аты жатпайды. (Ю. Баласағұни.)

Дүние-малды атақ үшін жиыды. (М. Әлі.)

Құр атақ қуған ер өзінің тубіне жетеді. (Ю. Баласағұни.)

Жақсы ат пен ізгі атақ мәңгіге қалады. (Рашид-эд-дин.)

Ат қалдыру туралы той әңгіме:
Адам емес — аты өлмейді мәңгіге. (Ю. Баласағұни.)

Атағы шыққан өлмейді,
Есте қалмаған өледі. (Рашид-эд-дин.)

«Жақсы атақ қалса, ол екінші өмір болады» — дейді ақылды кісілер.
(Рашид-эд-дин.)

Жақсы атақ алғаннан басқа жақсы іс жоқ. (Рашид-эд-дин.)

Жақсы атыңды жоғалтқанша, жамап жұлыныңды ұз. («Алтын шежіре».)

Адам отоді, игі аты қалады. (М. Қашқари.)

Дененің басы болғаны жақсы,
Топның жағалы болғаны жақсы. («Алтын шежіре», «Монғолдың құпия шежіресі».)

Ер қанша көтерілсе — қамы сонша көбейер,
Басы қанша үлкейсе — сонша үлкен бөрік квер. (Ю. Баласағұни.)

Адам емес, мәңгі өлмейтін — атағы,
Өмір-бақи жасайды ғой ол тағы. (Ю. Баласағұни.)

Төбе би төрде өледі,
Ит ошақтың басында өледі. («Алтын шежіре».)

Бүгін барың ертең жоқ қой жалғанда,
Игілігің әлдекімге қалғанда,
Көрікті өңір көмір болып отоді,
Түгел тасын төгіледі толған да. (А. Пүгінеки.)

Тірі өледі, жер қойыны — жатағы,
Ігі қалар болса жақсы атағы. (Ю. Баласағұни.)

Туа біте таңылған жамап ат, өле-өлгенше қалмайды. (С. Сарайи.)

Жақсы атың «мәңгіге қалсын» десең, сүрінгенді сүйен қал. (С. Сарайи.)

ҚАДІР-ҚАСИЕТ НЕІ ЗАҢДЫЛЫҚ

Қадірлі кісі қартаймас. (Ю. Баласағұни.)

Ескі нанан қанша жыртылса да қараған баулауға жарайды. («Алтын шежіре».)

Астарлы нанан тоңдырмас,
Үш өрім жіп үзілмес. («Алтын шежіре».)

Арзан нәрсе жерде жатар,
Нарина, жібек төрде жатар. (Ю. Баласағұни.)

Қалың берген қыз алар,
Керек нәрсені қымбат та болса алар. (М. Қашқари.)

Атлас — қымбат, боз — арзан,
Коп сөйлеген соз — арзан. (А. Пүгінеки.)

Қадірізден күт қашыр. (М. Қашқари.)

Табынған тас жарады,
Тас келін бас жарады. (М. Қашқари.)

Бидай арқасында бидайық су інеді. (М. Қашқари.)

Ең адамды өзіңнен кем санама. (Қуттып.)

Жас аған жанбайды,
Елшіні өлтірмейді. (М. Қашқари.)

Ұлан кеткен кісінің қайтуы қиын. (Копе ұйғыр ескерткіші.)

Екі доңғелегі бүтін арба тез жүреді. (Әбілғазы.)

Суарылған болат семсер жұмсақ қайраққа қайралады. (Рашид-эд-дин.)

Жауһар балшыққа түссе де жарқырай береді,
Топырақ көкке ұшса — тозын кетеді. (С. Сарайи.)

Сұялған алтын топырағы кеней-ақ сезілін қалады. (Копе ұйғыр жылжы ескерткіші.)

Алтынның құны түспейді,
Тастың бағасы артады. (С. Сарайи.)

Інуақтің құнын іздеген біледі. (С. Сарайи.)

Аз дәлелден — коп мағына тәлім болады,
Ұясе дәннен — бидайдың қасиеті мәлім болады. (С. Сарайи.)

Құрғақ қасым ауыз жыртады,
Құрғақ сөз құлақты құртады. (М. Қашқари.)

«Суға кетудің михпатын көрмей,
Кеме рахатының қадірін білмейді» — депті бір білімдар кісі. (С. Сарайи.)

Татсыз¹ түрік болмас,
Бассыз бөрік болмас. (М. Қашқари.)

Құс — қапатымен,
Ер — атымен. (М. Қашқари.)

Қызбен алысна,
Қысырақпен жарысна. (М. Қашқари.)

Жұпар исі құтысында қалады. (М. Қашқари.)

Отты жалынмен өшірмейді. (М. Қашқари.)

Түріне қарама, қасиетіне қара. (М. Қашқари.)

Күмісті күнмен күптесе,
Алтын өз алғымен келер. (М. Қашқари.)

Тесік інжу жерде қалмас. (М. Қашқари.)

Қашы бар адам шақпақ шақпайды.¹ (М. Қашқари.)

Жауһардың кенде жатқанда құны жоқ,
Қолға түссе — адамның бас киіміне тағылады. (С. Сарайи.)

Алтын — жай тас, босқа жатқан жердегі,
Қазын алса — бек тәжінің өрнегі. (Ю. Баласағұни.)

Сандықта жатқан жұпар — қымбат. (М. Қашқари.)

Жұпарды жасырғанмен ісі білінеді. (Ю. Баласағұни.)

¹ Тат сөзі бұл жерде «зады бөтен, тегі басқа, кірме, жат жұрттық біреу, сыртып келген адам» деген мағынада жұмсалып тұр.

² Қаш — асыл тас, отқа күймейді, ол «адамды да отқа күйдірмейді» деген ұғым болған. Шаппақ — от тұтататын шаппақ тас. Бұл тіркес ескі бір түсінікке (мүмкін діни нанымға) байланысты айтылса керек.

«Қырау» деген інжу менеп дүр емес,
Садақа мен қайыр, сыйлық бір емес. (М. Қашқари.)

Жұпардан жұпар исі шығады,
Қоң-қоқыстан шірік исі шығады. (Ю. Баласағұни.)

Білінін жатқан із, біреудің жүрін өткенін білдіреді. (М. Қашқари.)

Алды қозғалған керуеннің арты кідірмейді. (А. Нүсіеки.)

Ескі қаптан шаң басқан жай (садақ) шығады. (М. Қашқари.)

Тозған қорамсақтан тұқыл оқ шығады. (М. Қашқари.)

Жас бұтақ қалауыңа қарай піледі,
Нір ағаш тезге салмай түзелмейді. (С. Сарайи.)

Темір үзеңгі де тозады. («Алтын шежіре».)
Асыл тас та мүжіледі. («Алтын шежіре».)

Өшетін шырақ орни жавын, көп жарық береді. (Рашид-эд-дин.)

Барлық нәрсе тегіне тартады. (Бабыр.)

Інжу қабыршағынан (сәдептен) ажыраған соң гава бағалы болады. (С. Сарайи.)

Өз қадірің — өз байлығың. (С. Сарайи.)

Ипабатты болса — ойел көрікті,
Ақ сақал жарасса — шал көрікті,
Сүйікті болса — ағайын көрікті,
Үлкен шаңырақтың жанында отау көрікті,
Жібек шатырдың жібі көрікті,
Өнегелі болса — бала көрікті. (Қорқыт.)

Ақыл көркі — тіл,
Тілдің көркі — сөз,
Адам көркі — жүз,
Жүздің көркі — көз. (Ю. Баласағұни.)

Ағаш көркі — жеміс,
Адам көркі — жақсы іс. (С. Сарайи.)

Ауыз көркі — тіл,
Тілдің көркі — сөз. *(Көне қыпшақ жазу ескерткіші.)*
«Қадірім өлген соң білінеді» — деген екен біреу. *(Р. Хорезми.)*
Не екен — соны орасың. *(Ю. Баласағұни.)*
Жаның тұрған шырақтың түбі қараңғы болады. *(Лутфий.)*
Құлықсыз адам қадірлі адамның құшып түсіреді. *(Ю. Баласағұни.)*
Құрылған жай пілмес,
Тау арқанмен бүгілмес. *(М. Қашқари.)*
Тезек қарда жатпайды. *(М. Қашқари.)*
Өнетін жарық өлеусіреп тұрады. *(Құтып.)*
Қос қылыш қыпша сымас. *(М. Қашқари.)*
Тасыған қазан тоғандар. *(Құтып.)*
«Жүсіпті сатсаң — не сатып алуға болады?» — депті біреу. *(С. Сарайи.)*
Жер шұққан құдықтан ішеді. *(Ю. Баласағұни.)*
Тастақ жерде от (шоп) болмас,
Қышым тазда ұнт болмас. *(Ю. Баласағұни.)*
Дән себілмей астық өнбейді,
Дария булапбай шық түспейді. *(Құтып.)*
Түтін түтөткен ыс жүтады. *(М. Қашқари.)*
Екі аяқ жүру үшін берілген. *(Ю. Баласағұни.)*
Ізгілігі жоқ ер дүниеден белгісіз кетеді. *(С. Сарайи.)*
Қабасыз түтін шықпайды. *(Құтып.)*
Тесік етін су көшкенте білінеді. *(М. Қашқари.)*
Алмас қылыш шыға ма,
Негізі жасық темірден?
Қанша жүса кете ме,
Қап-қара түс көмірден? *(С. Сарайи.)*

Тегі жаман теміртек қанша өгесең де өтпейді. *(С. Сарайи.)*
Жұпар неінен белгілі. *(С. Сарайи.)*
Көзде не болса — соң құйылады. *(С. Сарайи.)*
Арпа егін, бидай оруга — бола ма? *(Мир-Хайдар.)*
Бұтаты көп ағашқа күс қонады,
Атағы жаңсы адамға сөз ереді,
Ағаш бағана жол үйір,
Жаңсы адамға сөз үйір. *(М. Қашқари.)*
Ағын су тоқтамайды,
Жүйрік тіл тоқтамайды,
Бақыт тоқтап тұрмайды,
Тіршілік тоқтамайды. *(Ю. Баласағұни.)*
Кой шонаңа қызмет етпейді,
Шонаң қойға қызмет етеді. *(С. Сарайи.)*
Атылған оқ қайтып оралмайды. *(С. Сарайи.)*
Оқтың өзін алып тастағанмен, орны қалады. *(С. Сарайи.)*
Аспанда Әбілхайт сұм жауса да тал ағаш жеміс бермейді. *(С. Сарайи.)*
Аулы той кісіде тек кісілік,
Инабаты, қасиеті кісілік. *(Ю. Баласағұни.)*
Бір тілегім орындалса — тағы бар,
Бірі бітсе тағы бірі табылар. *(Ю. Баласағұни.)*
Тірі адамға керек ізгі қасиет,
Соған келіп барлық нәрсе бас иед. *(Ю. Баласағұни.)*
Қураған қамыстан қант шықпайды. *(С. Сарайи.)*
Аз-аздан жиналса — көп болады, көп-көптен жиналады. *(С. Сарайи.)*
Нір біткен ағашты төден басқа түзете алмайды. *(Құтып.)*

МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ТУРАЛЫ

Жүзкімегің жүрсе дағы түк өнбей,
Оңса құлық — бәрі келер түгелдей. (Ю. Баласағұни.)

Ізгі мінез, түзу құлық болғанда,
Пайда түгел екі бірдей жалғанда.
Екінші — ұят, сосын шындық — үшінші,
Үшеуімен ер көгерер (түсініші!)
Вязыны халық сүйін, ұғады.
Ісі түзу кісі төрге шығады. (Ю. Баласағұни.)

Кісі қылығымен танылар. (Ю. Баласағұни.)

ЕРЛІК ПЕН ЕЗДІК

Ердің ісін ауыр қылма,
Сөйгүлікті жауыр қылма. (М. Қашқари.)

«Алыс» деме, жүріп кетсең жетер өрсің,
«Ауыр» деме, ныққа алсаң көтерерсің. («Алтын шежіре».)

Тының кезде бұзаудай момын бол, ұрыс кезінде аш қасқырдай шап!
(Рашид-эд-дин.)

Зәріне шыдамайды екенсің — шаянның ініне саусағыңды сұқпа. (Ю. Сарайи.)

Аяқтың астында жатсаң, басың аман қалады. (Құтып.)

Алып — жауда көрінер,
Байсалды — дауда көрінер. (М. Қашқари.)

Ер адам кек сақтамайды. (С. Сарайи.)

Ер адам — қазынамен бірдей. (Көне ұйғыр жазуы ескерткіші.)

Күшті кісі — құт көзі. (Ю. Баласағұни.)

Опа қылу — ерлік шашаны. (Құтып.)

Ер шекіспей бекіспес,
Жел айдамай бұлт кетпес. (М. Қашқари.)

Ердің құты — белеңде¹,
Судың құты — тереңде. (Көне ұйғыр жазу ескерткіші.)

Ер біреудің көңілін қақпас,
Айыбын көрсе, басқаға шақпас. (С. Сарайи.)

Алыс батпан көтерген кісі бес батпан қосқаннан қорықпайды. (Құтып.)

Батыр — жауда сыналады,
Жуас — жайда сыналады. (М. Қашқари.)

Ердің аты айқаста шығады. (Ю. Баласағұни.)

Ердің ұлы — соғыста. (Көне ұйғыр жазуы ескерткіші.)

Қиын іске сынпаған ерді жібер. (С. Сарайи.)

Оз нәпсісін жеңе білген адам — ер адам. (С. Сарайи.)

¹ Белең — екіталай күн туған дүрбелең шаң, қорқынышты кезең. Қазақ тілінде «ат белең алды» (ат қорқып, үркіті) деген тіркес бар.

Ерлер бектің қанаты мен құйрығы,
Құс қанатсыз ұшпайды: сол — алланың бұйрығы. (Ю. Баласағұни.)

Қайраттанса, ерлікпенен кей кез ер,
Биік таудың басын жерге тигізер. (Ю. Баласағұни.)

Ер игісі ел жүгін көтереді. (Ю. Баласағұни.)

Қатардан қалу — ердің ісі емес. (Күттып.)

Қашарға жол таппаған — қылышқа жармасады. (С. Сарайи.)

Қылышты тот басса — істің қарыққаны,
Ерді қара басса — күнтің қырсыққаны. (М. Қашқари.)

Батырлардың мықтысы қарушы болады,
Жігіттердің сұлуы бауыршы¹ болады. (Күттып.)

Жанынан кешпей жеңбек жоқ. (С. Сарайи.)

Құты қашқан құдыққа құласа, үстіне құм құйылар. (М. Қашқари.)

Осал адам не ерте өледі, не жер төпкілейді. (Ю. Баласағұни.)

Етіңе ерік берме,
Мойыныңды име. (Ю. Баласағұни.)

Ердің сөзі — біреу,
Ердің көгі — үшеу. (М. Қашқари.)

Қас батыр тәкаппар келеді. (М. Қашқари.)

Қару-жарақ сайланса — ат табылар, қаруын ұмытса — қанасқа түсер. (М. Қашқари.)

Нағыз ер кім? Еркек көп қой, мейілі,
«Ер» де соны — таза болса пейілі.

¹ Бауыршы — дастарқан басында қызмет ететін адам, даяшы. Қазақстанның оңтүстік аудандарында бұл сөз жиі қолданылады.

Ел мақтаған жомарт жанды ер деп біл,
Құндын құмар сараңды сөк жерден бір. (Ю. Баласағұни.)

Жұдырық жұмсау — ерлік емес. (С. Сарайи.)

Нағыз ер болсаң, сол атаңда не бола біл. (С. Сарайи.)

ЖОМАРТТЫҚ НЕН САРАҢДЫҚ

Ең жақсы әдет — жомарттық. (А. Нүсіеки.)

Жомарттың аты талай жыл өтсе де ел аузында жүреді. (Рашид-әд-дин.)

Игі адамның «жомарт» аты шығады,
Ол өлсе де, «тірі» деп жұрт ұғады. (Ю. Баласағұни.)

Малыңды атырапқа шаңып, атыңды шығар. (Рашид-әд-дин.)

Жомарт ер білім жолын жете білер,
Мал берін, атақ алып өте білер.
Жарылқан көм-кетісті білімменен,
Жақсы атпен дүниеден өте білер. (А. Нүсіеки.)

Жомарттық — бақтағы мәуелі ағаш, тінті сол ағаштың жемісі. (Ә. Науан.)

Қайырсыз адам жеміссіз ағаш сияқты:
Бақыла бар қылықты, жақсыны — ерте,
Ізетті ер ел бастаған сол той серке.
Ағаш қой қайырсыз жан жемісі жоқ,
Ағашты жемісі жоқ кесіп орта. (А. Нүсіеки.)

Жомарттық пен адамгершілік — ата мен ана, адалдық пен инабаттық солардың екі перзенті. (Ә. Науан.)

Сараң — найғамбардың жәуені болса да пейішке бармайды, жомарт — қара құлдың баласы болса да тозаққа бармайды. (Ә. Науан.)

Жомарт ерсе ел алғысын тоғоді,
Сараң атын естісе жұрт соғоді. (С. Сарайи.)

Сарацның көмген алтынын өзің көмген сон қазып алады. (С. Сарайи.)

Жазылмас сарац — ауру емдегенде,
Қарысар қолы тастай «бер» дегенде,
Көзінің сұғы тоймай тіміскілен,
Болады малдың құлы ерлегенде. (А. Пүгінеки.)

Көзінің сұғы болса, өзінің түгі болмайды. (Ю. Баласағұни.)

Ашқол адам өлгенде тойды;
Дүниеқор жияр байлық, мал-жайды,
Қартайса да сол әдеті қалмайды.
Қояды тек ашқоздігін сол кезде —
Қашан оны қара жері жалмайды. (А. Пүгінеки.)

Сарац дүниенің малын жиса да тоймайды. (А. Пүгінеки.)

«Қос уыс алтын берсең, үшіншісін қоса сұрар» деген бар. (А. Пүгінеки.)

Берместің қолы бермеске берің келер. (А. Пүгінеки.)

Жомарт қол — жаннатқа жетелейді. (С. Сарайи.)

Сарац бір тамбай өткен көктем сияқты. (Ә. Науаи.)

«Дарияға алып барып (су татырмай) құр ауыз қайтады» деген бар. (Лутфий.)

Алақоздік — шез басқан көз секілді. (Лутфий.)

Телегей-теңіз байлығы бар мырзалар тырнақтай тарту алады. (А. Пүгінеки.)

Сарацның ішпей-жемей жинаған алтыны басқаға қалады. (М. Қашқари.)

Сарацның жиган малы — арам:
Жинайды бақыл байлық талмай шіркін,
Қалып-ақ жаман атқа дүркін-дүркін.
Арам мал жұрт қолына таратылып,
Жонелер өкінішпен сүйтіп бір күн. (А. Пүгінеки.)

Мал жып бақыл ашқоз діріздеген,
Күні жоқ бірін ішін, бірін жеген.
Досына тірісінде дәм татырмай,
Өлген соң жаулары жер дүрілдеген.
Мал жияр сарац терін одан бетер.
Жей алмай, қарап тұрсаң, ерте кетер.
Мал санан көрде жатып өсетесін, —
Жат кісі жарып мұнда еркелетер. (А. Пүгінеки.)

Сарацнан бір тілім нан сұрағанша, антан өлген артық. (Қутып.)

Сарац санға қосылмас. (М. Қашқари.)

Өзі жемей мал жып сарац болады,
Содан күні қарац болады. (М. Қашқари.)

Жағасындағыны жалаған алақандағысынан айрылады. (М. Қашқари.)

Ашқозге дүниенің асы жетпес. (Ю. Баласағұни.)

Сарацдық — емі жоқ ауру. (Ю. Баласағұни.)

Дүниеқорлық — емделмейтін ауру:
Дүниеқор — кім бар оған тең келген?
Ол — бір кесса, ешкім оны жеңбеген.
Шаршамай-ақ он теңгені тугызар
Қолға тиген екі динар теңгеден. (А. Пүгінеки.)

Сарацдық күн алса, қуаныш азап. (Ю. Баласағұни.)

Сен дүние-малға сұқтанасың,
Өлім саған сұқтанады. (Ю. Баласағұни.)

Сарац — өз байлығына жиданы, жүкші ғана. (Р. Хорезми.)

Дүние-мал шашылмай, «мырза» деген атақ жоқ. (Қорқыт.)

Мырза жан дүние-мал таратады,
Ауызына мұқым елді қаратады. (Ю. Баласағұни.)

Жүмсармас, нілместі жомарт иер,
Мұрат та қол жетпейтін бұған тиер.
Мақтайтын бақыларды жан шыға ма,
Сақыны ағайын, ел — бәрі сүйер. (А. Нүсіеки.)

Жамандық келетін жолды жомарттық қияды. (А. Нүсіеки.)

Ұрыс жүретін жолды жомарттық билейді. (А. Нүсіеки.)

Сақмық пен жомарттық — бар арудың дауасы. (А. Нүсіеки.)

Ел сүйерге жол ашық —
Болып тұрсаң қолы ашық. (А. Нүсіеки.)

Алас-беріс адал істе еншіл бол,
Жол ашылар — әр кезде де көпшіл бол. (Ю. Баласағұни.)

Сақтана біл сараңдықтан өспейтін,
Жомарт жанның аты қалар өшпейтін. (Ю. Баласағұни.)

Өмірде жақсы мінез жомарт деген,
Ізгілер сараңдықты құл көрмеген,
Берген қол бәрінен де құтты бозар,
Сол жаман — ала білін, түк бермеген. (А. Нүсіеки.)

Жомарттың мақтауын ел асырады,
Айыбын кеніреді, жасырады.
Жомарт бол — алын-қашты сөз ермеген,
Жуытпай жаманатты ол қашарады. (А. Нүсіеки.)

Сақшылық — ел ішінде бір тобе де,
Абырой, атақ сонда, мәртебе де.
Бол жомарт, халықты сол сүйіндірген
Көйін де, бүгінде де, ертеде де. (А. Нүсіеки.)

Ей, досым, білім ізде осы тұста,
Әрдайым біліп сойле қақтығыста.
Мақтасаң — дарқан жанның даңқын өсір,
Бақылға бір оғыңды сақтап ұста. (А. Нүсіеки.)

Атымды шығарам десең — асыңды сайла. (Ю. Баласағұни.)

Жомарттық жоқ атаққа жол ашады. (Құтып.)

Атым шықсын десең, асыңды алма. (С. Сарайи.)

Атым шықсын десең, жомарт бол. (С. Сарайи.)

Азат жанды құл қылайын десеңіа,
Шүлен тарат — қайтар содан өсеңіа.
«Жомарт» ат берген ерге тағылады,
Ел-жұрты соған қарай ағылады. (Ю. Баласағұни.)

Күмісті жомарт емес жыпын берген,
Сол жомарт — елге жанын қиып берген,
Кім жомарт — айтшы соның ақын терін,
Ол отер, ердің хақын жанын берін. (Ю. Баласағұни.)

Берген ердің аты шығады,
Аты шыққан-мәңгі жасайды. (Ю. Баласағұни.)

Жомарт қол қуатты қолдан жақсы. (С. Сарайи.)

Жомарт болу — ілті өмір. (С. Сарайи.)

Сараң бек қазына терін, байлық жияды,
Жомарт бек оны қылашымен қияды. (Ю. Баласағұни.)

Сараң бек атағынан айрылар. (Ю. Баласағұни.)

Сараңға қызмет өтсең, өмірің босқа кетеді. (Ю. Баласағұни.)

Бү сараңнан түк дөметпе — көпбейді,
Сортаң жерге өскен бидай өнбейді. (С. Сарайи.)

Не сұраса, соны бер, берген — алар. (Ю. Баласағұни.)

Дүние-маң жомартқа жарасады. (Құтып.)

Дүние үнін өзіңді отқа салма,
Біреудікің күшіне тартып алма. (Ю. Баласағұни.)

Күмісті көріп көңілі бұзылмаса, ол адам «пағыз періште» дей бер.
(Ю. Баласағұни.)

Су татырмағанға сүт бер. (М. Қашқари.)

Несі таза малдың, ей, жомарт ер,
Тұрғанда қолға түсіп, сен де елге бер.
Бермеген бейбақ болар жаман атты,
Несібең берсең — адам, терсең бар, тер. (А. Нүсіеки.)

Алушы — арыстан,
Төлеуші — тышқан. (М. Қашқари.)

Алыбар (қарызаға берілген) ақша көпкісе, алатын адамның берекесі
кетеді. (М. Қашқари.)

Толерде төредей бол. (М. Қашқари.)

Жарайтын киім таба алсаң, жалаңашқа жан. (А. Нүсіеки.)

Су да болса емйласып іш. (Құтып.)

Тыржып берген кісінің қолынан бая мен қаймақ жегенше, күле қарап
берген кісінің қолынан талқан жеген дәмдірек. (С. Сарайи.)

Өз пайдасын ойламайтын адам басқаға пайда келтіреді. (Ю. Баласағұни.)

Жомарт — малға қайғырмас.
Білімді — істе жаңылмас. (Ю. Баласағұни.)

Таза өнердің несі жомарт келеді. (С. Сарайи.)

Ел қарамас сүйкімсіз, қабағы түскен сараңға,
Тура жүр — атың қалады ертеңгі халық-жаранға. (М. Қашқари.)

Кеуде керме — содан алғыс аласың,
Сараң болсаң — тек қарғысқа қаласың. (Ю. Баласағұни.)

Не бар жаман сараңдықтан отетін,
Көп жаса да жей алмай-ақ кететін.

Жидың алтын — жей алмадың жаратын,
Жау той — алтын, бермедің бе таратын. (Ю. Баласағұни.)

Ей, аққоңла, адал ұста үй-іңті,
Қолы ашыққа — келер дәулет тиісті.
Ас-суыңды, нан-тұяңды мол ұста —
Құт келеді, атың шығып соя тұста. (Ю. Баласағұни.)

Жомарт өзі де жейді, өзгені де сыйлайды. (С. Сарайи.)

Сараңдық — қайда болса да сорақылық. (М. Қашқари.)

Ақылды болу сараңға да жарасады. (Ю. Баласағұни.)

Сараң бай сорлы құлдан да жаман. (Ю. Баласағұни.)

Сараңдық — өзіңді құртатын құмарлық. (Ю. Баласағұни.)

Көзі тоймайтын адамды дүниенің байлығы да тойдыра алмайды. (Ю. Баласағұни.)

Кем баяма, кең бол. (Құтып.)

Байлыққа жомарттық жарасады. (Құтып.)

Жомарт бол, жомарттық сені сүйкімді етеді. (А. Нүсіеки.)

Бақылдық жүрген жерде жомарттық жасап болмайды. (С. Сарайи.)

ТӨКАННАРЛЫҚ ВЕН КІШІБЕЛДІЛІК

Төканнар адам ұшпаққа шықпас. (Ю. Баласағұни.)

Төканнар тонын киме «біл!» демегім,
Халықты кеуде керіп тілдемегім.
Нышаны момандықтың — кішіпейіл,
Кішік бөн ен адамды күндемегім. (А. Нүсіеки.)

Дандайсыма, кеуденді құр көтерме,
Сеніп болмас, қу дүние өтер де. (Ю. Баласағұни.)

Кіші пейілдің абыройы асады,
Төканнардың құты қанады. (А. Нүсіеки.)

Өзгерте ұлық болсаң өз күйінді,
Ұмытпа шайы кісең боз киімді.
Дәрежең өскен сайын ұстамды бол,
Айта біл жас-кәріге сөз түйінді. (А. Үзгінеки.)

Төкашарлық — қай тілде болса да қасиетсіз сөз. (А. Үзгінеки.)

Тағы бір керекті сөз айтам дастан,
Ұғып ал құлақ салып мендей достан.
Айнымас нәшінейіл бола білгің,
Аластан төкашарлық ойды бастан. (А. Үзгінеки.)

Төкашарлық хақ жолынан тапдырар. (Ю. Баласағұни.)

Төкашар — тақсірет тартады. (М. Қашқари.)

Өзімшіл — өз пайдасын көздейді. (Ю. Баласағұни.)

Елге жүк артпай, өзің жүкші бол. (Ю. Баласағұни.)

Төкашарлықты тәңірі сүймес. (Қорқыт.)

Құрмет кейбіреуді төкашар етеді. (Ю. Баласағұни.)

Нағыз ер біліктілігін білдіруге әуес емес. (С. Сарайи.)

Азға қанағат қылғанды барлық жерде сыйлайды. (С. Сарайи.)

МАҚТАНШАҚТЫҚ

«Арыстанмын» дегендер — әдетте, несіртке болады. (Құтып.)

Мақтаншақ — өз дамбағын бүлдіреді. (М. Қашқари.)

Барынша бөсін мақтанғанда, тілді тістен ұстаған жөн. (Алтын шежіре.)

Атасының аты шықса, асу сайын із салар. (Көне ұйғыр жазу ескерткіші.)

Қазан айтар: «Түбім алтын»,
Шөміш айтар: «Мен қайдамын?» (М. Қашқари.)

Әлі (пайғамбар) айтты: «Кім өзін жұрттан артық санаса, сол — ақымақ». (М. Әлі.)

Мақтаған тілге — мың бәсе. (Ю. Баласағұни.)

Күндер, түндер жолаушыдай жылжиды.
Күні жеткен күштеп қалды, қыжиды.
Қора толса, үйір өссе — мақтаба,
Десе: «қанша мүлік, алтын, нұл жиы». (М. Қашқари.)

Қайда да төкашарға атақ тағар,
Мінез бар қойдан жуас елге жағар.
Бүкіл ел жаратпайды ұлықсыған
Адамды «мен, мен» деген кеуде қағар. (А. Үзгінеки.)

АШУШАҚТЫҚ

Ашу қысса, ақылшыл ғайып болады. (М. Қашқари.)

Өз ашуын баса білген адам — күнті адам. (А. Үзгінеки.)

Ашу қысса — аузыңда жан. (Ю. Баласағұни.)

Ей, ақылды, алыс ұста ашуды,
Ей, білімді, білме қаһар шашуды. (Ю. Баласағұни.)

Ашу, қаһар асығас іс қылдырар,
Онда өмірің жан кетер, құлдырар. (Ю. Баласағұни.)

Қаһар, ашу — ерге жаман қылық-ты,
Бұл екеуі жанға жәбір қызықты. (Ю. Баласағұни.)

Қаһар келсе — білім болар шығымсыз,
Ашу келсе — адам болар ұғымсыз. (Ю. Баласағұни.)

Ашу қысқан — жаман іске ұрынар,
Ызалаға білім үйрет ұғынар. (Ю. Баласағұни.)

Күнасын жазықтының өсте кешір,
Тамырын дүниандықтың кес те көшір,
Тұтавын алауласа ашу оты —
Суын сен биязылық, оны да өшір. (А. Нүсіпкеи.)

Буып ашу, кім қаһарып жаяды —
Содан бектік қасиет те таяды. (Ю. Баласағұни.)

Қай істі де сөзба, кеаін сезе біл,
Ашу-ыза буып келсе төзе біл. (Ю. Баласағұни.)

Асығыста — салмақты бол,
Ашу қысса — ұстамды бол. (Ю. Баласағұни.)

Жүректен шыққан бір жалын бір тайпа елді ортейді. (Бабыр.)

Ішкі дерт (ыза) сыртқа шықпай тұрмайды. (Бабыр.)

Ашу-ыза — ақымақтық белгісі. (Ю. Баласағұни.)

Асқан ашу қорқыныш туғызады. (С. Сарайи.)

ҚОРҚАҚТЫҚ

Қорқақ адам қалың қолды бұзады. (Ю. Баласағұни.)

Ұялған қорқақ батыр болады. (Ю. Баласағұни.)

Жеңілген жасақты бір қорқытқан да жетін жатыр. (Тәжік мақалы.
Бабыр.)

Сөнен қорыққаннан сен де қорық. (С. Сарайи.)

Бізетіндер төрт адам төрт адамнан тайсақтар дейді:

Қарақшы — сұлтаннан қорқады;

Ұры — қарауылдан қорқады;

Айлакер — өсекшіден қорқады;

Жезекше — тыңшыдан қорқады;

Есебі дұрыс, ісі хақ — неден қорқады?! (С. Сарайи.)

Қашқан адам қасындағыны да көрмес. (М. Қашқари.)

Мықты, жүйрік бедеуге қорқақ жігіт міне алмас. (Қорқыт.)

«Су түбінен маржан төруші наһаннан қорқып үйде отырса, дүрді кім терін әкеседі?» деген екен (С. Сарайи.)

Бек алдында піліп, көкірегін басқан қолдан, темір илеген білек мың есе артық. (С. Сарайи.)

ЕРІНШЕКТІК НЕП ЖАЛҚАУЛЫҚ

Еріншекке есік те асу көрінер,
Жалқауға бұлт та жүк көрінер. (М. Қашқари.)

Еңбекқордың ернінен май ағады,
Еріншектің басынан қан ағады. (М. Қашқари.)

Жалқауға бұлт саясы да тимейді. (М. Қашқари.)

Бүгінгісін ертеңге қалдырған — ешқандай істі бітірмейді. (Әбілғазы.)

Алдыңы алдында араптамақтың қолы дірілдейді. (С. Сарайи.)

Бос жүріп, босқа уақыт жіберме. (С. Сарайи.)

КҮНШІЛДІК

«Күншілдік» деген ауруға өлімнен басқа дауа жоқ. (С. Сарайи.)

Күншілдік — көп емдейтін дерт. (Ю. Баласағұни.)

Күншіл адам күн бойы ренжіп жүреді. (С. Сарайи.)

Күншіл күнде күңіренеді,
Жомарттың көңлі күнде жай. (С. Сарайи.)

Шарыстырған кісінің шын сөзінен без, жалған сөзіне бақ. (С. Сарайи.)

Қайда пағыз өнер иесі болса, күншіл соны күндейді. (С. Сарайи.)

Бақылдың даңқы шықпайды. (М. Қашқари.)

Бақылға бағынтаған оғызды қатты жайға оқта. (А. Пүгінеки.)

Күншіл адам — мүңшыл. (Ю. Баласағұни.)

Ешбір істі күншілдерге істетпе,
Опасызға бір түйір нап тістетпе. (Ю. Баласағұни.)

Бақылдық — айықпас ауру. (А. Пүгінеки.)

Күндестердің күліне дейін жау. (М. Қашқари.)

Қызғанын қайда болса, ұрыс сол жерде. (Ю. Баласағұни.)

Жарғанақ жарықты сүймейді,
Күншіл ғылымды сүймейді. (С. Сарайи.)

МАСКҮНЕМДІК

Шаранты көп ішкеннің ауруы да көп. (Көне ұйғыр жазу ескерткіші.)

Ішсе шарап, қаш бәлекор бақылдан,
Тыныш жүрген кенде болмас ақылдан.
Бұл өкеуден алулы құт қашады,
Жоқшылықтың жолын солар ашады. (Ю. Баласағұни.)

Шарап ішпей, бәледен жүр қанықта,
Байқа, атаңба зинақор да, пасақ та,
Сақ бол, шарап, зинақорлық күйгізер,
Олар тонын кедейліктің кигізер. (Ю. Баласағұни.)

Шарантан мың бәле түсер ізіңе,
Зинақорлық түкіртеді жүзіңе. (Ю. Баласағұни.)

Ішсе шарап, әйел қуын арыма,
Бұлар бектің дақ түсірер арыма. (Ю. Баласағұни.)

Шарап ішсе, дауға кіріспе: осы өкеуі орда мен қамал бұзған. (Ю. Баласағұни.)

Бар бәлені туғызатын — шарап. (Рашид-эд-дин.)

Шарап деген білім мен ақылға жау,
Шарантың шатағы сол — ұрыс пен дау. (Ю. Баласағұни.)

Мас адамда ақыл жоқ. (Ю. Баласағұни.)

Қарынға шарап барса, сөзді сүйреп шығарады. (Ю. Баласағұни.)

Майхана¹/ кесе ұсынып, өлімнің есігін ашады. (Құтып.)

Сау кездегі (мас емес кездегі) сол — салмақты. (Құтып.)

АЙЫН ШЕН КҮНӨ

От түтінсіз болмас,
Жігіт мінсіз болмас. (М. Қашқари.)

Бір осалдық болады екен әр ерде,
Біреді айып болады екен өперде.
Басын алса соның үшін адамның —
Ешкім тірі қалмас еді о жерде. (А. Пүгінеки.)

Сүйген істің айыбы білінбейді. (Ю. Баласағұни.)

Әр айып сайын бас кесілсе, дүниеде тірі жан қалмас. (А. Пүгінеки.)

Жазбайтын мерген болмас,
Жаңылмайтын білгін болмас. (М. Қашқари.)

Қолмен қылған айыбың — басыңа жүк. (Көне ұйғыр жазу ескерткіші.)

¹ М а й х а н а — бауыршы, шарап құюшы.

Адам баласы айыпсыз болмас. (М. Қашқари.)

Адам болған соң, онда кіна да болады. (Құтты.)

Бұл жалғанда жаазы жоқ жан бар ма? (Құтты.)

Кісі айыбын шұғылаған кісі өз айыбына келгенде көзіне шөл қантайды. (С. Сарайи.)

Өзі білмейтінін «білем» деген — айып. (А. Нүсіеки.)

ЖӘНЕ ЖАМАН МІНЕЗДЕР ХАҚЫНДА

Құмарлықтың қуатты оты жанса, салқып ойдың суымен сөндіре біл. (С. Сарайи.)

Құмарлықтан арысаң — қисық бойың түзелер. (Ю. Баласағұни.)

Құмар қуған — (құмарпаз болған, құнығын ойнаған) құл болады. (Ю. Баласағұни.)

Қызықты құмар қуып таятпа,
Тый тілді, өсек айтпа — қой, оттама!
Құмартып қызық қуған болар тәтті,
Тәттінің сұрауы бар ертең қатты. (Ю. Баласағұни.)

Ойлама да, болма зиян қыларлық,
Жақсы іспенен тізгіңделсін құмарлық. (Ю. Баласағұни.)

Бөлекор жапында болса, бөледен бас алмассың. (Ю. Баласағұни.)

Көдей емес, бай болуды көздесең —
Зина қылып ел арасын кезбе сен. (Ю. Баласағұни.)

Көк езу — жаман пияғы нәмарт кісі,
Адамның қадірлісі — жомарт кісі. (Ю. Баласағұни.)

Қауып ұрланып жатса, несі қос қолдан жинайды. (М. Қашқари.)

Ұрынның қасында ұры жүреді. (Ю. Баласағұни.)

Үйден шыққан ұрыдан есікті бекітіп болмайды. (Құтты.)

Жарамсақтың жолы — жіңішке. (Ю. Баласағұни.)

Көп күлген бір жылар. (Ю. Баласағұни.)

Момын адаммен тобелессең де, пасықпен байлапына. (М. Қашқари.)

Тентектің ұйықтап кеткен кезі жақсы. (С. Сарайи.)

Жақсы достан көп келеді жақсылық,
Жарасады екі жақсы — қос қылық,
Жақындама бұзықтарға, жуысаң —
Дереу бұзар бар адамға қас қылып. (А. Нүсіеки.)

Бәлекорды — баймтпа,
Тәкаббарды — көтерме. (Ю. Баласағұни.)

Қишатқа қатыспай жүр, алыста,
Бүлік іске сыбанып ат салына. (Ю. Баласағұни.)

Ойлассаңыз жан тыныштық аманда,
Кенелікті таста жапың аманда. (Ю. Баласағұни.)

Ойың болса ігілікті ұстарлық,
Нәпсіні тый, қылмай оған құштарлық,
Жақсылыққа болсаң егер табынар,
Нәпсіні тый — содан бәле табылар.
Бұ нәпсінің арманы көп, жетеді,
Оны істесең, аяқ асты етеді.
Нәпсіге өрген — жамандыққа күйеді,
Ол жамандық басты жерге педі. (Ю. Баласағұни.)

Тәуір ісім енді әжетке жарайды,
Жаман ісім өкілің боп тарайды. (Ю. Баласағұни.)

Нәңсіге ерме:

Тән қалауы — бір алдамыш сезім-ді,

Құтқар оның құлдығынан өзіңді.

Тән қызығын ылғи қуған, бағынған,

Ол — белгілі, надан адам қағынған.

Тән — бір дүниев, байлық та жау, соры бар,

Барлық жерге жайып қойған торы бар. (Ю. Баласағұни.)

Қарын тойса, басқа түкке қарамас —

Оны еркіне жібергенің жарамас. (Ю. Баласағұни.)

Тіленіп күн көрген — қор болып өледі. (С. Сарайи.)

КӨҢІЛ КҮЙЛЕРІ

КӨЗ БЕН КӨҢІЛ

Көз — жіті, құлақ — сақ, көңіл — кең болу керек. (Ю. Баласағұни.)

Көз қайда түссе — көңіл де сонда. (Ю. Баласағұни.)

Көз көрмей көңіл тоймас. (Ю. Баласағұни.)

Көзден кетсе, көңілден де кетеді. (М. Қашқари, Лугфий.)

Құлақ естісе — көңіл біледі,

Көз көрсе — жүрек ұғады. (М. Қашқари.)

Кісі көңілі — түңсіз теңізбен тең. (Ю. Баласағұни.)

Көңіл берме, көңіл бермес кісіге. (С. Сарайи.)

Көңілмен ашқан өсікті қатты жаппа. (С. Сарайи.)

Көңілшек кісілер тез қауышады. (Ю. Баласағұни.)

Көңілді төмен тұт,

Жүзінді ашық тұт. (Ю. Баласағұни.)

Көңілі кедейді зорлап байыта алмайсың. (М. Қашқари.)

Көңілде тұт, сырды елге жайма. (Құтып.)

Адамның көңілі де көк сияқты қаулайды, семеді. (Ю. Баласағұни.)

Көзді ұшғу үшін берген. (Құтып.)

Ақ көңіл — адам ойының тазасы:
Әділ, тура, ақ көңілге не жетсін,
Парасат пен білімді де қажетсін. Ю. Баласағұни.)

Көңіл беріп бір нәрсеге сиямба —

Одан кейін ажырасу қиып да. (С. Сарайи.)

Көңілің кімді қаласа — сол сұлу:
Соның сұлу — көңіл кімді қаласа,
Құлай сүйіп, бір жаньша баласа. (С. Сарайи.)

Кісінің көңіліне тиетін нәрсені істеме. (С. Сарайи.)

Тілектің шегі болмайды. (Ю. Баласағұни.)

ҚУАНЬШ ПЕН ҚАҒЫ

Көп сүйінсең — қатты өкінерсің де. (М. Қашқари.)

Рахат пен қайғы — жолдас. (Ю. Баласағұни.)

Қатты қуанғанның — қайғым да қатты. (М. Қашқари.)

Ердің басын мұң шалар,
Таудың басын жол шалар. (М. Қашқари.)

Қайғылының көзіне қарқыдан күлме. (Құтып.)

Қайғы басқанда ағаш атқа жайдақ мінерсің. (Ю. Баласағұни.)

Қуантар болсаң — асық,
Мұңдайтар болсаң — сабыр тұт. (М. Қашқари.)

Отына тамуқ күйген соң, өкігеннен не пайда? (Көне ұйғыр жазу ескерткіші.)

Дүние-малға тартықпа:
Көңіл тарлығы — қайғының көзі. (Құтып.)

Бү дүниенің қайғысы көп. (Құтып.)

Өмірде адам көп қайғыны көреді,
Неге сонша көірегін көреді! (Ю. Баласағұни.)

Күні туғанда әкесін өлтірген адамды да «досым» дерсің. (Құтып.)

Қара күн туғанша қара суды көшпе. (М. Қашқари.)

Қайғы да мәңгі тұрмайды. (Құтып.)

Жылаған көз де күлімдер. (Құтып.)

Бір күн күдер, сорағы ағып жылаған,
Қасыреттің құрдымына құлаған. (Ю. Баласағұни.)

Жылағанның пайдасы жоқ. (Құтып.)

Әр қасыреттің соңында қуаныш бар. (А. Пүгінеки.)

Қиындықты көп көрген — керегесін арқалар. (М. Қашқари.)¹

Тарығып жүрген — сүйінер,
Қамығып жүрген — қуанар. (Ю. Баласағұни.)

Біртіндеп келсе қуаныш,
Ондап келер рөшіп. (А. Пүгінеки.)

Сағының түбі — сүйініш. (Ю. Баласағұни.)

¹ М. Қашқари өсиетінде бұл тіркес «нек көрді, керегу йүдті», «қиындық көрді, кереге арқалады» деп берілген («қиындықты көп көріп, керегесін арқалап көшіп жүрді» деген мағылада).

Қайғылы іс бар, сәтті бар,
Ащы мен бірге тәтті бар. (Ю. Баласағұни.)

Рахат іздесең — бейнетінен қорықпа,
Қуаныш іздесең — қайғысынан қорықпа. (Ю. Баласағұни.)

Істің басы қуаныш болса — аяғы бейнет,
Басы бейнет болса — аяғы қуаныш болар. (Ю. Баласағұни.)

Гүл тікенмен бірге өседі,
Қуаныш қайғымен бірге жүреді. (С. Сарайи.)

Дүниеде тек қана бір құдай мүңсіз. (Ю. Баласағұни.)

Пайдасы қайғыдан арыл,
Қайғы тамақ болмайды. (Құтып.)

Басқа түскен қиындық қатып қалмайды. (М. Қашқари.)

Тамаша көрем десең — күнде жүріп тұр, ел арала. (С. Сарайи.)

Қуаныштың ең үлкені — мақсатқа жету. (Мажлисий.)

Ердің мұңы ұзаққа бармайды. (М. Қашқари.)

Қолда барды сүйерсің, көп қуаныш бекінбе,
Жоғалтқанды жоқтама, өте егіліп өкінбе. (М. Қашқари.)

Ей, абаал ері! Болып қалса қол қысқа —
Мұңайма да, шағынбай жүр болмысқа. (Ю. Баласағұни.)

Уайымдау жоқ — сөзің тегін кетпесе,
Өкініш жоқ — уақытың бос өтпесе. (Ю. Баласағұни.)

Бақсаң қайғы — қуаныштың арты сол,
Мәз боп өссең — мұң басады, шарты сол.

Семіртеді, шат қып көңіл өсіред,
Аздырады сосын қайғы-қасірет. (Ю. Баласағұни.)

Соңына сор ертіп жүрген бағы бар,
Сор қайнаса — келер бақыт тағы бар. (Ю. Баласағұни.)

МАХАББАТ ПЕН МЕЙІРІМ

Жылуы жоқ жүрек — қуыс кеуде. (Ю. Баласағұни.)

Күши жүрген махаббат айрылар күші қор болар,
Жаралы көзді жасырма — бәрі бір жасы сорғалар. (М. Қашқари.)

«Бұл дүниені ұстап тұрған — махаббат, егер сүю болмаса,
адам да болмас еді» депті біреу. (Құтып.)

Ғашық кісіде шыдам болмайды,
Шыдамы болса, ғашық та болмайды. (Құтып.)

Махаббаттан мың түрлі сыр туады. (Р. Хорезми.)

Ұлы жылан сөз емес, махаббат уы тұрғанда. (Көне ұйғыр жазу ескерткіші.)

Өзіне рахымы түспеген адам, машақаттап құтыла алмайды. (С. Сарайи.)

Ғашықтар жүрген жерде қайғы да бар. (С. Сарайи.)

Жүрек кімді қаласа, сол — сұлу,
Сүйген адамға жаның жол табады. (С. Сарайи.)

Ажырасар болған соң құшым-сүйгеннен не пайда? (С. Сарайи.)

Махаббаттың бұрымы — ақылдың аяғына салынған тұсау,
Сақ құстарға құрылған тұзақ. (С. Сарайи.)

Ғашық адам белгі берер түспен де —
Ол білінер көзі көзге түскенде. (Ю. Баласағұни.)

Айтты Өгдүлмін: «ойға мынау түйгенім,
Бір қараса білер адам сүйгенім». (Ю. Баласағұни.)

Сүйген адам жүзінен-ақ болжайды,
Жағын апса — сөз білдірер ол жайды.
Білгің келсе — байқа сүйер, сүймесін,
Тік қараған көз қарасы толғайды. (Ю. Баласағұни.)

Сүйгенін көрсе көңіл күлімдейді,
Қоштасар зары жүрек тілімдейді.
Кездесу көңілді мөз орлетеді,
Қоштасу қайғысы құр шерлі етеді. (Ю. Баласағұни.)

Сүйгенін қоштасуға кім қышты,
Шері оның төңізден де түңгенің-ты. (Ю. Баласағұни.)

«Бұл дүние — ғашықтар дүниесі» деп айтады біліктілер. (Құтып.)

Сұлулықтың салтанаты да гүлдің күніндей қысқа болады. (Р. Хорезми.)

Жаны таза адам сұлулыққа құмар келеді. (Р. Хорезми.)

Сұлулық пен адамдық бір жерге сыйса алмайды. (Р. Хорезми.)

Махаббаттан өмір туады. (Р. Хорезми.)

Сұлуды сүймеген адам Иса найғамбар болса да — өлік. (Р. Хорезми.)

Махаббат — қашын құтыла алмайтын қайғы. (Р. Хорезми.)

Сұлулықтан да зекет¹ алу керек. (Р. Хорезми.)

¹ Зекет — салық (мұсылман елдерінде мал-мүліктің қырықтан бірін алатын болған). Ескі қазақ жерінде де зекет салығын салу және оны төлеу әдеті қолданылған.

Жұрт сүйгені құдай да сүйеді. (Р. Хорезми.)

Көрсетсе мейірбандық бейімделіп,
Шапағат сыйла сен де пейілденіп. (А. Нүсіеки.)

Не дөр екен мейірімі мол кісі:
Мейірбандық — кісіліктің үлгісі.
Есіңе ұстап мейірбанның нақылмы —
Дәулет болар алсаң соның ақылмы.
Мейірімнен шынайы лен еседі,
Соны бақсаң — дәреже, бақ оседі. (Ю. Баласағұни.)

ТУЫСТЫҚ ҚАТЫПАС ЖӘНЕ СЫЛАСУ

СЕМЬЯ ЖАҒЫНДА (АТА-АНА МЕН БАЛАЛАР)

Ей, білімдар, түзу ұста жібіңді,
Кетпе ұмытып, ойлап тек нен түбіңді. (Ю. Баласағұни.)

Үй-іші несіне тартады. (Парсыша, Рашид-эд-дин, Қ. Жалаири.)

Балалы үйдің сыры жатнайды. (Ә. Науаи.)

Ер бала елін сүйер,
Қыз бала қырмызыны сүйер. («Монғолдың құпия шежіресі».)

Қыз ер жігітке тию үшін өседі. («Алтын шежіре».)

Оң жақта отырып қартайтын қыз болмайды. («Алтын шежіре».)

Ата-ананың сөзін жерге тастама,
Байып алсаң — меймәндікке бастама. (М. Қашқари.)

Әке мейімінен ұстаз жәбірі жақсы. (С. Сарайи.)

Анасы шысық жүқпаны¹ жүқа жасар,
Баласы мешкей қат-қаттап қосып асар. (М. Қашқари.)

Шыққан тегің жамап болса, оң қылығың танытар. (Ю. Баласағұни.)

Ананың хақы — құдайдың хақы. (Қорқыт.)

«Әкеңе игілік етсең, балаңнан соны күт, қартым!» денті
біреу. (С. Сарайи.)

Ата-анаға алара қараған көз азар көрестеді. (М. Қашқари.)

Тай өссе — ат тынығады,
Ұлы өссе — әке тынығады. (М. Қашқари.)

Атаның тоны балаға жараса, ол атасын іздемейді. (М. Қашқари.)

Біреудің баласын бағып бала қыла алмайсың. (Қорқыт.)

Атаның аты мен орны балаға қалады. (Ю. Баласағұни.)

Әкеге қарап ұл туар. (М. Қашқари.)

Ұл туса — әкеге тартар. (Ю. Баласағұни.)

Ұлсыз өлген кісінің ұрығы жоғалар. (Ю. Баласағұни.)

Бала қамы — түпсіз төңіз, төрең-ді,
Әке-шеше уайымын жер өнді.
Болса кімде әйел, қызы, бала да —
Қамқөңіл жан тыныш ұйқы таба ма! (Ю. Баласағұни.)

Бала әкенің бел күшінен жаралып,
Күрсақта айлап жатады гөй нәр алып.

¹ Қазақстанның оңтүстік аудандарында ханның «шәгір», «жүқпа», «шеллен», «қазан жаппа», «таңдыр нан» т. б. түрлері болады.

Әке еңбегі ұл бойына сіңіскен,
Көрінеді кейін атқа міністен. (Ю. Баласағұни.)

Ата өлсе — бала аман. (Ю. Баласағұни.)

Ұрпақта шек жоқ. (М. Қашқари.)

Пайдасыз баланы жау көріп, сақтап. (Ю. Баласағұни.)

Пайдалы құл ұлыцнан жақшы. (Ю. Баласағұни.)

Адам аяғының тұзағы — бала-шаға. (С. Сарайи.)

Атаның орнын ұл басар. (Ю. Баласағұни.)

Ұлдың аты — әкеңіз көзі,
Ұл мен қыз көздің нұры. (Ю. Баласағұни.)

Ұл — атаның ері, екі көзінің бірі. (Қорқыт.)

Күл — төбе болмас,
Күйеу бала — ұл болмас. (Қорқыт.)

Түбі жат бала — ұл болмас: ішер, жер, кнер де көтер, бірақ «көрдім»
демес. (Қорқыт.)

Атасы аңы алма жесе, ұлының тісін қамар,
Атасы мен анасы аңы алма жесе, ұлы мен қызының тісін қамар.
(М. Қашқари.)

Иықтағы жауыр ұлға қалады,
Жауырындағы жауыр ұлға қалады. (М. Қашқари.)

Баққан ұлдан сәл тайса егер назарың —
Түбі соның тарттым дей бер азарың. (Ю. Баласағұни.)

Тәрбиесіз бала білім ұғар ма? —
Олай болса уысыцнан шығарма. (Ю. Баласағұни.)

Қатты тәртіп көрсе бала күшінде,
Өнерімен қуантады түбінде. (Ю. Баласағұни.)

Соңыра күп қалмау үшін табаға —
Жөнге салып, не болғын балаға. (Ю. Баласағұни.)

Ұл ұдайы ізетті боп тұрса егер —
Әке-шеше жүзі жайнап нұр себер. (Ю. Баласағұни.)

Өссе жастан басыз болып баласы,
Ол — әкеңіз ұлға берген бәнесі. (Ю. Баласағұни.)

Ұл, қыздан да жаман мінез шығады,
Қырсыз қылшқ тек әкеден жүғады. (Ю. Баласағұни.)

Кімнің ұлы, қызы болса тым аяр —
Соның өзі зар жылар да мұңаяр. (Ю. Баласағұни.)

Ата-анадан өсіп ұрпақ таралған,
Жақсы, жаман болса бала — солардан. (Ю. Баласағұни.)

Қатаң ұста — бос жүрмесін сандалып,
Болса тәртіп — бала өседі сомдалып. (Ю. Баласағұни.)

Бала нені білсе жастан, ұядан —
Ол өлгенше соны таныр қиядан. (Ю. Баласағұни.)

Жас кезінде білім берсең қалай да —
Өсе келе қолы жетер талайға. (Ю. Баласағұни.)

Балаларға өнер білім беріліп,
Сұлу мінез әр өнермен өріліп. (Ю. Баласағұни.)

Өнер-білім берем десең басынап,
Бер оқуға балаларды жасынап. (Ю. Баласағұни.)

Туа біте сана болса өзінде —
Жайлап білім үйренер жас кезінде. (Ю. Баласағұни.)

Өнер, білім, қылық жайлы ойлап,
Үйренер де ол әдетке айналар. (Ю. Баласағұни.)

Міне, қара ақыл куган баланы:
Жасы жетпей төбіренбес қаламы. (Ю. Баласағұни.)

Қызыңды ерге бермей ұстама көп,
Олерсің ауырмай-ақ күстана боп. (Ю. Баласағұни.)

ЕРЛІ-ЗАҢЫНТЫЛАР

Жақсы еркектің атын жақсы әйел шығарады. (Рашид-эд-дин, Қ. Жалаири.)

Әйелі жаман еркектің жаман аты шығады. (Рашид-эд-дин, Қ. Жалаири.)

«Оты тозған жұртқа қайтып қона ма?
Бір тастаған әйелді қайтып ала ма?» деген бар. («Алтын шежіре».)

Келінің үш күйеуі болады:
Алғашқы күйеуі — алтын елі,
Екінші күйеуі — ар-намысы,
Соңғы күйеуі — алған жары.
Алтын елге болаттай берілсе, адалдықпен аты шығады. Адал атын саятаса, алған жары қайда бармақ! («Монғол құпия шежіресі».)

Жолдасыңмен тату бол — өзгермесін ол адам.
Үй тауығын айла, қырғауыл құмай даладан. (М. Қашқари.)

Еркек құмар әйел ерге жарымас,
Асығып кеткен үйіне жете алмас. (М. Қашқари.)

Көріксіз әйелдің күйеуі көзсіз болсын. (С. Сарайи.)

Сүйіктінің әрбір ісі сүйкімді. (Ю. Баласағұни.)

Жасауы мол қыздың күйеуі жуас келеді. (М. Қашқари.)

Әйелде де сүйек бар. (М. Әлі.)

Қылымсығанда (қыз-келіншектер) қызыл киеді,
Жарамсақтағанда жасыл киеді. (М. Қашқари.)

Әйел де ай сәулесі сияқты: өсікті жапсаң, түндіктен түседі. (Құтып.)
Әйелге күш көрсету — ерлік емес,
Күшіңді өзіңе жұмса. (Құтып.)

Бойдақ жігітке елу құлаш бөзден де ыстан шықпайды. (М. Қашқари.)

Бар бәле — әйелден (әйел туралы даудан). (Ю. Баласағұни.)

Жасырын нәрсе — келінде («ол жақсы нәрсені өз ері үшін жасырын қояды» деген мағынада). (М. Қашқари.)

Жаман әйел жақсы ерді өмір бойы қинайды. (С. Сарайи.)

Қалың беріп қыз алар,
Көрек нәрсені қымбат болса да алар. (М. Қашқари.)

Неше мың азулы ердің мұңым бөрі
Құрыған әйел үшін тұқымдары.
Жүргендер абыройы елге тарап
Қалған-ды әйел үшін жерге қарап.
Түмен, мың атақтыны ер боп туған
Әйелдер тірідей-ақ жер қаптырған. (Ю. Баласағұни.)

Тілі аңы бенке тигенше тұл қалған жақсы. (М. Қашқари.)

Емізулі әйел төзімді болады. (М. Қашқари.)

Бай әйел алған өмір бойы құл болып өтеді. (Ю. Баласағұни.)

Сұлу әйелдің күйеуі өмір бойы қарауыл болып өтеді. (Ю. Баласағұни.)

Әйелдің жалғыз жетістігі бар: ол — дақ түспеген ары. (Ю. Баласағұни.)

Көрікті жан алыста тұрып-ақ торға түседі (әйел туралы айтылады). (Құтып.)

Күйеуіне ренжіген әйел қазының сөзіне қарап татуласпайды. (С. Сарайи.)

Құр тоздырып нұрлы жүздің жылуын,
Іздей көрме көрікті қыз сұлуын.
Ей, жас жігіт, жар таңдаған біледі,
Құр сұлуды іздесең — жұрт күледі.
Әйел алсаң — төрт рудан алысты ал,
Ол болмаса — ей, азамат, қалыс қал.
Байлық қуған әйел тілі ұзарар,
Мүлік жыны, «екі көзі қызарар».
Ақылды әйел мал да жипар, өндірер,
Байын алып, өзің де оң кірер.
Пейіладі әйел көрікті де, текті гөй:
«Әйел көркі — қылығыңда» депті гөй! (Ю. Баласағұни.)

ӘДЕП, ӘДЕТ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ

Хакім Лұқпаннан сұрапты:— «Осыныша әдептілікті қайдан үйрендіңіз?»
Ол айтыпты:— «Әдепсіздерден үйрендім!» (С. Сарайи.)

Кісі алдындағы асқа қолыңды созба. (Ю. Баласағұни.)

Аз ғана игі іске көп рақмет айт. (Ю. Баласағұни.)

Кісі айыбын ашқаннан жапқан жақсы. (Ю. Баласағұни.)

Мінөзі жақсы төрге өзар. (Ю. Баласағұни.)

Жақсы қылық адамға — ас пен киім. (Ю. Баласағұни.)

Сәлем берген саулық береді,
Сәлем алған қылығын көреді. (Ю. Баласағұни.)

Үлкен келсе, аяғыңды аяма. (Ю. Баласағұни.)

Күле келіп сұраған кісінің ісі тоқтамайды. (С. Сарайи.)

Ыстық асқа үрме. (Ю. Баласағұни.)

Толып туған айға қолыңды шошайтпа (ол оңсыз да көрініп тұр).
(М. Қашқари.)

Мезгілсіз шақырған тауықтың басы желге ұшып, құр төні қалады. (Құтып.)

Тәрбиесіз өскен талантқа амал жоқ. (С. Сарайи.)

Құрсақта біткен қылық қара жерге бірге кіреді,
Сүтпен біткен ізгі қылық олғанше өзгермейді. (Ю. Баласағұни.)

Құрбан болғанды қошеметпен шығарады,
Қайта бұзылғанды қарумен шығарады. («Монгол құпия шежіресі».)

Жасында әдеп үйренбеген кісіден, өскен соң қайран жоқ. (С. Сарайи.)

Тәрбиесі жаманға жақсы ұстаздан найда жоқ. (С. Сарайи.)

Түріне қарама — тәрбиесіне қара. (М. Қашқари.)

Қыз ақылды ескермес —
Апа үлгісін көрмесе,
Үл жарылқан ас бөрмес —
Әке үлгісін көрмесе. (Қорқыт.)

Тексіз адам қонаққа төсіле қарайды. (М. Қашқари.)

Ел — қалар, әдет — қалмас. (М. Қашқари.)

Әдепті сөйле де — тыныш отыр. (Қорқыт.)

Жаман әдет жәңсе, өле-өлгенше қалмайды. (С. Сарайи.)

Жамаң болып жаралған адамға тәрбиеден найда жоқ. (С. Сарайи.)

Қыз анадан үйренбей өнеге алмас,
Үл атадан үйренбей санар шекпес. (Қорқыт.)

Атаңды-анаңды құрметте,
Кісіні өлтірме,

Ұры болма,
Біржақай болма,
Жалған күзлік берме,
Өзге кісіні күндеме,
Өз бауырың — адамды сүй,
Бойкүйез болма,
Күшшіл болма,
Өкпелегін болма,
Еріншек болма,
Қызғаншақ болма,
Мөшкөй болма,
Көңілшек болма,
Армақой болма, (*«Кодекс куманикус»*.)

АҒАЙЫН-ТҮЫС

Өзіңе бауыр — өзіңсің. (*Ю. Баласағұни.*)

Жақын жұрт көп қой, бірақ өз ойыңнан жақыны жоқ.
(*«Алтын шежіре»*.)

Сүйкімді адам көп-ақ, бірақ еш нәрсе өз жаныңнан артық
емес. (*«Алтын шежіре»*.)

Сенімге тұрар адам көп, бірақ өзіңе сенгеннен артығы жоқ. (*«Алтын шежіре»*.)

Қол — ауызға сүйікті. (*Көне ұйғыр жазу ескерткіші.*)

Кісі өз қолып өзі кесе алмайды. (*Құтып.*)

Пышақ қанша өткір болғанмен, өз сабын жона алмайды. (*М. Қашқари.*)

Дос бар — туганнан да тәуір оға көрсететін,
Туган бар — жаттан да жаман жапа көрсететін. (*Құтып.*)

Дос-жараннан үзілсе үміт — ауыр мүд,
Жат кісідей мінезі бар бауырдың. (*Ю. Баласағұни.*)

Жаттың мәйілі асынан, жұртыңның жұдырығы жақсы. (*М. Қашқари.*)

Қаны бірге боқтасар,
Жатыры бірге жақтасар. (*М. Қашқари.*)

Ағайынды алқалан құрмет көрсет. (*М. Қашқари.*)

Тіресі бар ер күпті гой гүмыры,
Күпті кісі — құттың көнар тұғыры. (*Ю. Баласағұни.*)

Бұру шықса — ру шығады. (*М. Қашқари.*)

Ет тырнақтап ажырамайды. (*М. Қашқари.*)

Жақының да шайндай шағады. (*Рашид-эд-дин.*)

Барлық адам сендей емес,
Жат пен жуық бірдей емес. (*М. Қашқари.*)

Жақымен араң үзілсе, жақындай бер, жарқыным! (*Ю. Баласағұни.*)

«Ағайын!» десе аң қарадың,
«Қайын» десе тез қарадың. (*М. Қашқари.*)

Қыздан туганның достығы жоқ. (*Әбілғазы.*)

Ауыл бүлінсе — аулақ жүр. (*Ю. Баласағұни.*)

Ұран көтерілсе — ру жындар,
Жау келсе — жамнат жылдар. (*М. Қашқари.*)

Жақын отырған сыйдың құрметтісін алады,
Алыс отырған сыйдың «немқоттісін» алады. (*Орхон жазу ескерткіші.*)

Ошақтың бір аяғы сынса, қазандағы ас төгіледі.
(*Көне ұйғыр жазу ескерткіші.*)

Қабырғасы бүтін көтеріледі,
Сүйегі бүтін оседі. (*Қорқыт.*)

Үш тағанның бірі қисайса, қалғандары құлайды. (Ю. Баласағұни.)
Жауырып бірге жабысса¹, ел де бірге араласады. (М. Қашқари.)

ДОС ПЕН ЖОЛДАС

Достармен бірге жүріп өлген — той. (Бабыр.)

Шын дос жол ортада қалмас болар. («Монгол құпия шежіресі».)

Жақсы киім бойға жарасады,
Жақсы жолдас ойға жарасады. (Ә. Науаи.)

Нағыз достап айрылу қиын. (Р. Хорезми.)

Нағыз дос құлап жатқаныңда қолтығыңнан сүйейді. (С. Сарайи.)

Мың досың болса да, біреуі жетпей тұрады. (Ю. Баласағұни.)

Мың адам досың болса да көп көрме. (А. Үргінеки.)

Достарың мың болса да «аз» деп біл,
Дұшпаның біреу болса да сақтап. (Құтып.)

Досыңды барда да сына, жоқта да сына. (Ю. Баласағұни.)

Ішкі сырыңды досың білер. (Ю. Баласағұни.)

Дос табу оңай — сақтауы қиын,
Жау болу оңай — тоқтауы қиын. (Ю. Баласағұни.)

Дос пен жақын — ерге тірек. (Ю. Баласағұни.)

Дос адам артық сұрамайды. (М. Қашқари.)

¹ Жауырындары жабысын туган ағайынды адамдар туралы ұғым қазақ халқында да бар. Мысалы, ел аузында қоңырат тайпасында (көтенші, бес ата Жаманбайға) қатысты «алтай, қырғызалы» деген рулар жауырыны жабысын туган ағайынды екі пісілеп тараған деп аңыздайды.

«Достың үйін сышырғып, жау есігін қақпағып» дегені бір мақалда. (С. Сарайи.)

Өзіңе қарай дос таңда,
Күшіңе қарай жүк көтер. (Ю. Баласағұни.)

Өзіңе қарай дос таңда: тең төңімен жарасады. (Ю. Баласағұни.)

Керекті достың көңілін табу үшін әкеңнің үй-орманын сат. (С. Сарайи.)

Дос сені сүйіп қорғайды,
Жау іші күйіп сойлейді. (С. Сарайи.)

Дос адам сарайыңды жұмақ етер. (М. Қашқари.)

Дос көңілі қалғанда қағышып шыққан жау болар. (Ю. Баласағұни.)

Досыңның дұшпан болғанынан сақтап. (Құтып.)

«Досым» деп сенбе, сыр айтпай сақтап. (А. Үргінеки.)

Сыр айтқанда досыңды «дұшпан» деп үк. (Құтып.)

Дос зынданда жатқанда керек —
Дастарқан үстінде дұшпан да дос. (С. Сарайи.)

Шөмішпен сорпа ішкізіп, сабымен көзін шығарма. (С. Сарайи.)

Бауырласың болмаса, жолдас ізде: жақсы жолдас — бауырлас.
(Ю. Баласағұни.)

Жолдасыңмен тату бол,
Досқа қару қолданба. (М. Қашқари.)

Жалғыз сана жаратқаның жолдасы жоқ. (Құтып.)

Қосшыңды қорға, құрметіңді аяма. (М. Қашқари.)

Жалғыз жігіт қол болмас,
Бос ыдыстың түбі мықты болмас. (Қорқыт.)

Бір жұтым суды да бөлісін іні: жалғыз отырып жеген жалғыз өледі. (Құттық.)

Кімде сүйеу болса — сол басым. (Ю. Баласағұни.)

Қолдаушың көп болса — мақтауға тіл табылады. (Ю. Баласағұни.)

Қиын күнде қол ұшың берген — пағыз дос,
Жайыншылықта «доспын» деген жай сөз. (С. Сарайи.)

«Досыңа сенбе: ол сенің теріңді сыпырып алып, сабан тыққан тұлғын жасайды» деген түріктердің мақалы бар. (Бабыр.)

Күннің бәрі жаз емес,
Қоңірдің бәрі наз емес. (Құттық.)

Өлімнен қашып құтыла алмайсың,
Жан досыңнан ажыраса алмайсың. (Р. Хорезми.)

Дос достың кемшілігін кешіре береді. (Ю. Баласағұни.)

Өзіңе қарасты адамдарды қиынға салма. (С. Сарайи.)

«Тегім асыл» деп біреулер мақтанар,
Мен айтайын тура жауап сақтанар:
Бү халықтың ата-анасы, тегі бір —
Арасында айырма жоқ сақталар. (А. Нүсіеки.)

Шын достық жүрген жерде қожайын мен құнды құны бірдей болады. (С. Сарайи.)

ТАМЫР-ТАНЫСТЫҚ

Әуелі — көріс, сонан соң — біліс. (Көне қыпшақ ескерткіші.)

Бейтаныс кісіден таныс шайтан артық. (М. Қашқари.)

Көрші ақысы — құдай ақысы. (Қорқыт.)

Үй сатып алсаң — көршісін сұра,
Жер сатып алсаң — суын сұра. (Ю. Баласағұни.)

Сыналмаған кісіге үлкен жұмыс тапсырған онық жейді. (С. Сарайи.)

Кісінің ініне қара — сыры сонда. (Ю. Баласағұни.)

Өзіңе сіңіп кетпеген сыр өзгеге де сіңбейді. (А. Нүсіеки.)

БЕРЕКЕ-БІРЛІК, СЫМЛАСТЫҚ

Кеңесті білім озады,
Кеңессіз білім азады. (М. Қашқари.)

Еккенде келісін алса,
Жинағанда жанжал болмайды. (М. Қашқари.)

Тобелесте өңір жыртылады,
Содан соң тобың жыртылады. (М. Қашқари.)

Сыйлағанды — сыйла,
Идегенді — иле. (Ю. Баласағұни.)

Көп сұратып берсе — қадірлі болар,
Аз сұратып берсе — қадірсіз болар. («Монғолдың құпия шежіресі».)

Қиылып сұрағанға берсең — өзіңді сыйлағаның,
Нем кетті сұрағанға берсең — өзіңді қорлағаның. («Алтын шежіре».)

Құлағаның сұрағанын өтесең — өтеуін құдай береді. (С. Сарайи.)

Пара тамұқтың да өсігін ашады. (М. Қашқари.)

Түлерген қара бұлтты жел ашады,
Қараңғы іске парамен жол ашады. (М. Қашқари.)

Түзелген істі пара бұзар. (Ю. Баласағұни.)

Ұшпаған істі пара төшер. (М. Қашқари.)

Кең киім тозбайды,
Кеңескен білім азбайды. (М. Қашқари.)

Келісін істесе, көп іс бітеді. (Құтып.)

Кеңескен жан оңғара алар өз ісін,
Кеңеспесең — өкініштің көзісін. (Ю. Баласағұни.)

Кеңеспеген кейін өкінер. (Ю. Баласағұни.)

Кісі көңіліне қалу салған адамнан, жүк тасыман есек артық. (С. Сарайи.)

Алтау ала болса — алдындағыны алдырар,
Төртеу түгел болса — төбедегіні түсірер. (Әбу Хайян.)

Ақыл-кеңес бергенге қызмет қыл. (Ю. Баласағұни.)

Өш алғаннан гөрі кешірген жақсы. (С. Сарайи.)

Атып әкелген аң сыйлыққа жатпайды. (Құтып.)

Кім маған берсе, мен де оған беремін,
Кім маған бермесе, мен де оған бермеймін. («Кодекс куманикус».)

Көрші, ағайын-туысқа аса құрмет қылайық,
Тарту алсаң — дәйында қарымтасын лайық. (М. Қашқари.)

Әдемі киім — өзіңе, тәтті асыңды елге бер,
Қонақ күтін сыйласаң, атың шығын ел кезер. (М. Қашқари.)

Қайыр қылсаң — тиеді, адам — құл ғой қарыңға,
Қалған малың кетеді, кірсең қара орыңға. (М. Қашқари.)

Мүз сынығын «маржан» деме еленген,
Тарту — еңбек ақысы емес төленген.
Білімділер құнтамайды адамды
Жоққа маз боп қуанышқа бөленген. (М. Қашқари.)

Бір іс қылса — ақысын бер тілаубей:
Ішкіс, жегіс, үлестірін шүлендей.

Ел ішінде сәл пәрседен ышырап,
Атың жүрер жамап сөзге ұшырап. (Ю. Баласағұни.)

Қыл жақындық ағайынды кісіге,
Күле қара үлкен менен кішіге. (Ю. Баласағұни.)

Біреу еңбек сіңіргенде — ес көріп,
Жаның болса жүр ұмытпай ескеріп. (Ю. Баласағұни.)

Кісіге жапа қылған, сен она қыл:
«Жұмайды қанды қанмен» деген ақыл. (А. Нүзінеки.)

Кісінің аузына тос тәтті асыңды:
Бүтінде жалаңашты, жаттасыңды.
Адамға азар берме, кешіре көр
Кісіні жәбірлеген — жат, досыңды. (А. Нүзінеки.)

Өз пайдаңды емес, өзгенің пайдасын көзде:
Біреуге жүк артпағын, өзің көтер. (Ю. Баласағұни.)

ҚОНАҚ ХАҚЫНДА

Қонақтың көп болғаны жақсы. (М. Қашқари.)

Аңқау қонақ үй ішін сыйлайды. (М. Қашқари.)

Жатын алған қонақ жараснас. (Көне ұйғыр жазу ескерткіші.)

Қонатын кісі көшке түседі. (А. Нүзінеки.)

Қонағыңды құрметте — атың елге жабылады. (Ю. Баласағұни.)

Тойған қонақтың көзі жолда болады. (М. Қашқари.)

Барлық қонақ бірдей емес. (Құтып.)

Қонақ келмеген үйдің құлағаны артық. (Қорқыт.)

Дайын асты алдына тосса, (қонақ) жоғын іздемейді,
Барын алдына тосса, (қонақ) басқаны іздемейді. (М. Қашқари.)

Келсе қонақ анылмаған сар-мұңы,
Әкел асты, көп ұстама сорлыны. (М. Қашқари.)

Қонақ құт әкеледі:
Өлді ғой жұрт «қонақ — құт» деп ұғатын,
Көрсө қонақ қалыпты үйді жығатын.
Жалған айтып, ұрыдай боп жымысқып,
Жолаушыны үйден қуып шығатын. (М. Қашқари.)

Қонақ келсе күтін, алма тынышын,
Тойсын аты — бер жем-шобін, сұлысын. (М. Қашқари.)

Келсе қалап егер де, тұрсын ас-су, жұтымы,
Қарғыс айтар қонақтар, көде көрсө жұпыны. (М. Қашқари.)

ЖОЛАУШЫ ЖАҒЫНДА

«Шықсын атым бар әлемге!» десеңіз,
Жетер қамын жолаушының жесеңіз. (Ю. Баласағұни.)

Көшпенді сарай салмас ақша пұлдан,
Жолаушы жолда жатнас айлап, жылдап. (Ю. Баласағұни.)

Жолаушы кешке қайда жетсе — сарайы сонда. (С. Сарайи.)

Жолда жүріп жолаушы жай салдырмас,
Көшкен кісі жұртында түк қалдырмас. (Ю. Баласағұни.)

Дүниеге жалам десең, атыңды —
Жолаушыға жақсылық қыл татымды. (Ю. Баласағұни.)

ХАЛЫҚ ТУРАЛЫ

ХАЛЫҚ ПЕН КӨНШІЛІК

Қара халық қаны кетсе, басынан айрылар. (Ю. Баласағұни.)

Елдің қарғысынан сақтан. (Құттып.)

Халықтың хақы әкімде. (Ю. Баласағұни.)

Ел қалар, әдет қалмас (өзгеріп кетпес). (М. Қашқари.)

Жеп, ішуді біледі елдің байғұсы,
Қу тамақтан басқа жоқ қой қайғысы. (Ю. Баласағұни.)

Қайғы, қамы бұ халықтың — қарны үшін,
Қарны тойса — қайтарады қарнасы. (Ю. Баласағұни.)

Тойдың сәні төшпенен. (С. Сарайи.)

О дүниеде бақыт тілесең, жұртты сыйла. (С. Сарайи.)

Көп қорқытады,
Терең батырады. (Қорқыт.)

Қара халықтың қарны тойса, тілінен ерік көтеді. (Ю. Баласағұни.)

Халық бүлінсе, саясат оны түзейді. (Ю. Баласағұни.)

Көш басм қайда барса, соңы да сонда барады. (Ю. Баласағұни.)

Қара халық қызмет етсе, бектер биіктеп кетеді. (Ю. Баласағұни.)

Халық тарықса, үкімет жұтайды. (Ю. Баласағұни.)

Көп халық ыдыраса, аз халыққа жем болады. («Алтын шежіре».)

Көп адам — күшті,
Көк пірім су — қауіпті. («Монғолдың құпия шежіресі».)

Қасан көп болса, қой арам өледі. (Ә. Науаи.)

Құдайдың қаһарынан жалбарынын құтылуға болады,
Халықтың қарғысынан ошқашан да құтылуға болмайды. (С. Сарайи.)

Бағбан еңбектің қиыншылығын көрмесе, жұрт жемістің дәмін татнас еді.
(Мажлисий.)

Бағбан жүзімнің дәмін білмейді. (С. Сарайи.)

Жабылып кетсе, құмырсқа да арыстан терісін сымдырып алады. (С. Сарайи.)

Кең пейілді кісіде қулық болмайды:
Шаруадан өден, тәртіп сұрама —
Кең пейілді жаңда қулық тұра ма!

Диқан болса — тамақ тоқ;
Бар диқандар — түгел найда бұлардан,
Еліне олар ас-су, тамақ, болар нан.
Ашыққан ел, тойынған жан табылар —
Бәрі де осы диқандарға табынар. (Ю. Баласағұни.)

Диқанның наны — адал:
Сен диқанмен қатынасып, аралас,
Сонда болар тәтті тағам, адал ас. (Ю. Баласағұни.)

Құдай берген диқандардың қолы ашық,
Пейілі — көп, көңіліне жол ашық. (Ю. Баласағұни.)

Жер-жүзінде тіріге сән диқандар,
Жүретінге — ас, ұшқанға — дән диқандар. (Ю. Баласағұни.)

Бағынған елді баға біл:
Баққан елді бұйырма арзан үкімге,
Ас-суын бер, киімін де бүтінде.
Салмағың сал есепке алып күнін де,
Құдай сенен сұрар солар үшін де,
Бейнет беріп, қиыма сен оларды,
Содан құдай саған дұшпан болар-ды.
Сен басымба: бәрі құлы алланың,
Өйтсең — өзің тозақ тілеп алғаның. (Ю. Баласағұни.)

Үлкен кісі шақырса, ізетпен бар — санда бол,
Қуаңшылық жылында, халық қайда — сонда бол. (М. Қашқари.)

Қаранайым — елдің мінез-құлмы,
Соған орай таным, ісі, қылығы. (Ю. Баласағұни.)

Қалың елдің қаранайым жүрегі,
Соны білсең, сиябатың жүреді. (Ю. Баласағұни.)

Халық заңды көп білмейді тереңдеп,
Жай еңбекпен күн көреді әрең деп. (Ю. Баласағұни.)

Жай халықемз болмайды іс те, ештеме —
Жайлап сойлес, жонсіз билеп-төстеме. (Ю. Баласағұни.)

Қара халық — қорғаншақ:
Қара халық қорғаншақтан қарайды,
Іс, амалы — бәрі соған орай-ды. (Ю. Баласағұни.)

Заман емес, адам режіктеді:
Айтшы, қане, ел сүйенер шырағын,
Сол еріңнің көрсет, қане, тұрағын.
Елді қойын, оқпелейсің заманға,
Заман емес, елден-жұрттан сұрағын. (А. Нүсіпехи.)

ӘКІМДЕР МЕН ӘКІМГЕРШІЛІК

Әкімнің достығына сенім болмайды. (С. Сарайи.)

Лауазымы жоғары кісіден — сақтап. (Көне ұйғыр жазу ескерткіші.)

Сен — бас болсаң, қызметші халқың — аяқ болады. (Құтып.)

Әкім болсаң, қызметші ел, ол — сенің аяғың, аяғыңның айыбына көз боп жүр. (Құтып.)

Елді қан шығармай биле. (Көне қыпшақ ескерткіші.)

Әкім өзгерсе де, әдет өзгермейді. (М. Қашқари.)

Әкімнің мойны қылнадай, басы таудай. (Ю. Баласағұни.)

Әкімнің ақысы болса,
Қараның қақысы бар. (Ю. Баласағұни.)

Төрелік — тасқын судай күш,
Зорлық — жалман жұтар от. (Ю. Баласағұни.)

Екі әкімге бірден қызмет істеуге болмайды. (Құтып.)

Әр елдің өз әкімі бар (мұны арабтар айтады),
Әр үйдің өз ханы бар (мұны түріктер айтады). (Әбілғазы.)

Ұлық болам десең — жомарт бол. (С. Сарайи.)

Әкімдердің ашуынап сақтап. (С. Сарайи.)

Ұлық болсаң — ізгі бол. (М. Қашқари.)

Құлаған күштің қуаты қашады. (А. Йүгінеки.)

Бастығы бар әскердің астығы бар. (Ю. Баласағұни.)

Ел басшысы қадірлі болса, қалғандары мәзірлі (сыйлы) болады. (Ю. Баласағұни.)

Әкім болған көп тұрмас. («Көне ұйғыр жазу ескерткіші».)

Билік, байлық, даналық — бір өзіңе байлашыты. (Көне ұйғыр жазу ескерткіші.)

Құрқұз деген кісі айтыпты: «Біз — екі қонқардың басымыз, бір қазанға сыймаймыз». (Рашид-эд-дин.)

Әкіммен бірге қоңсы отырма,
Таситып судың бойына қонба,
Қамалға таяп келме. (Ю. Баласағұни.)

Қылыш қан төксе, иесі ел билейді. (Ю. Баласағұни.)

Билеуші көркі — саясат. (Ю. Баласағұни.)

Көп ойнаған (құмарпаз) әкім елін жеп бітіреді. (Ю. Баласағұни.)

Еліне жапа көрсеткен, өмірден оға көрмейді. (С. Сарайи.)

Әкімі зұлым болса, елі азады. (С. Сарайи.)

Бөрік орнына бас алар,
Ақша орнына жан алар. (Ә. Науаи.)

Кім елді жақсы басқара білсе, соның билігі ұзаққа барады. (Рашид-эд-дин.)

Өз жүрегін тазарта білген бүкіл елді ұры-қарыдан қорғай біледі. (Рашид-эд-дин.)

Аспанға ай мөп күн өкеуі де сияды,
Жердегі бір елге екі әкім сыймайды. (Рашид-эд-дин.)

Он дәруін бір кілемге саяды,
Екі әкім бір елге сыймайды. (Әбілғазы.)

Көп елді раймен алса — түзелер,
Қылмыспен алса — бұзылар. (Құтып.)

Ақылмақ әкімнің айналасында жарамсақтар отырады,
Ақылды әкімнің айналасында ақылды адамдар отырады. (Ю. Баласағұни.)

Әкім көп беріп, аз алатын болсын. (Ю. Баласағұни.)

Ұлық болсаң — жеңілтек болма. (А. Нүсіеки.)

Патшаның достығына сенбе. (С. Сарайи.)

Ел байлығы патша ниетіне байланысты. (Құтып.)

Бағынбаған патшаның басы кетеді. (Құтып.)

Он дәруін бір кілемнің үстіне сыйып ұйықтайды,
Екі патша жарты дүниеге сыймайды. (Шайық Сағдиден, Бабыр.)

Патшаның мәртебесі адамдардың басын ауыртпай тұра алмайды.
(Ә. Науаи.)

Патша дабыжының дүңкілі-ақ басты ауыртады. (Ә. Науаи.)

Өлегішін ойламаған патшаның елі ойран болады. (Ә. Науаи.)

Өз ісінің ақырын ойламаған патша — еліне сөр. (Ә. Науаи.)

Патшаның патшалығы — халықтың арқасында. (Қ. Жалаири.)

Әділ патшаның әскері халықтан құралады. (С. Сарайи.)

Патша халқына зұлымдық жасаса, бар мемлекет харап болады. (С. Сарайи.)

Патша жоғарылаған сайын жүгі ауырлайды. (Ю. Баласағұни.)

Сұлтан — қарашыларымен сұлтан. (С. Сарайи.)

Сұлтанның соңына ергендер:
Кейде алтын алады дорбалап,
Кейде басы кетер қаны сорғалап. (С. Сарайи.)

Қанша атақты болса да, сұлтанды мал (алу) үшін мақтама. (Р. Хорезми.)

Басына бәле тілеген адам сұлтанның сөзін қайырап. (С. Сарайи.)

Зұлым адам сұлтап бола алмайды,
Қасқыр қой бағын шопан бола алмайды. (С. Сарайи.)

Сұлтанға істеген қызметің теңіз сапары сияқты қауіпті де, пайдалы да:
не қазына тауып, байлыққа батасың, не толқын соғып теңізге батасың.
(С. Сарайи.)

Он екі мейман бір дастарқан басына сипды,
Екі сұлтан бір елге сыймайды. (С. Сарайи.)

Сұлтан: «Бес жұмыртқаны біреуден тартып әкел» десе,
пәкерлері жиырма қазды істіңке шапшып әкеледі. (С. Сарайи.)

Сұлтандық халыққа қызмет ету үшін керек. (С. Сарайи.)

Сұлтан — жұрттың қамы үшін,
Жұрт — сұлтанға қызмет істеу үшін. (С. Сарайи.)

Ессіз өмір ел бұзар. (Ю. Баласағұни.)

Әмірдің алдында сөйлегеннен тыңдаған жақсы. (Рашид-әд-дин.)

Ханның ісі келгенде қатынның ісі жайына қалады. (М. Қашқари.)

Қай ханның да қарапшысы азады. (Құтып.)

Бұрынғы ханның билігі жүрмес,
Кейінгі ханның ақылы жүрмес. (Көне ұйғыр жазу ескерткіші.)